

Griffenfeld - 300 år etter

Rapport frå eit seminar i Trondheim
16-17 april 1999

DET
KONGELIGE
NORSKE
VIDENSKABERS
SELSKAB

SKRIFTER 2 • 1999

Griffenfeld – 300 år etter

Rapport frå eit seminar i Trondheim 16–17 april 1999

Jan Ragnar Hagland, Harald Nissen og Steinar Supphellen (red.)

TAPIR

© DKNVS/TAPIR FORLAG, TRONDHEIM 1999

ISBN 82-519-1530-9

ISSN 0368-6310

Det må ikke kopieres fra denne boka ut over det som er tillatt etter bestemmelser i «Lov om opphavsrett til åndsverk», og avtaler om kopiering inngått med Kopinor.

Trykk: Tapir trykkeri

Bind: Grafisk Produksjons Service AS

Omslagsfoto:

Griffenfelds grevevåpen. Fra Danske Kancelli A 100, Christian Vs grevelige patenter.

Rigsarkivet, København. Foto: Rigsarkivet.

Tapir forlag

7005 TRONDHEIM

Tlf.: 73 59 32 10

Faks: 73 59 32 04

E-post: tapir.forlag@tapir.ntnu.no

<http://www.tapir.no>

Griffenfeld – 300 år etter

**Rapport frå eit seminar i Trondheim
16–17 april 1999**

Redigert av

Jan Ragnar Hagland

Harald Nissen

Steinar Supphellen

TAPIR

*Peter Schumacher Griffenfeld (1635-1699). Malt av Abraham Wuchter.
Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, Hillerød, Danmark.*

Føreord

Den samling artiklar som med dette blir lagt fram i bokform, er dei skriftlege versjonane av føredraga ved eit Griffenfeld-seminar skipa til av Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i samarbeid med Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.

Bakgrunnen for seminaret var at det i 1999 var 300 år sidan grev Peter Schumacher Griffenfeld døydde i Trondheim, den 12. mars 1699, etter å ha vore halden som statsfange på Munkholmen i 18 år. Dei to vitenskapsselskapa ønskte å markera dette året i dansk-norsk historie med eit fagleg seminar med denne interessante personen i sentrum.

I boka er artiklane presenterte i den rekkjefølgd dei vart haldne på seminaret. Allmenne og overgripande politiske sider kring Griffenfelds liv og verksemd er presenterte først, ved professor Knud J. V. Jespersen og dr. Sebastian Olden-Jørgensen. Deretter er forhold som har med Griffenfeld og Noreg i vid samheng å gjera, diskuterte av dr. Tor Weidling og professor Øystein Rian. Og boka rundar av med to artiklar av professorane Steinar Supphellen og Ida Bull som set spesielt søkelys på Griffenfelds veg til Munkholmen, hans forhold til Trondheim og byens forhold til Griffenfeld.

Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab takkar Danmarks ambassadør til Noreg, ambassadør Ib R. Andreasen, for den ære han har vist vårt Selskab ved å føreta den høgtidlege opning av arrangementet, ved å ta del i seminaret og spesielt for å ha bidratt til denne samling artiklar om Griffenfeld med innleiing.

Selskabet vil og få takka Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, NTNU og dansk konsul Trond Lykke som har ytt støtte til seminaret. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab skaffa oss og dei to danske foredragshaldarane. Til slutt vil vi få takka Fokus Bank som har ytt støtte til prenting av desse studiane.

Trondheim, juni 1999

Jan Ragnar Hagland

Harald Nissen

Steinar Supphellen

Innhald

Ambassadør Ib R. Andreasens åbningstale	8
<i>Knud J. V. Jespersen:</i> «Peder Griffenfeld i enevældens magtsystem» . . .	10
<i>Sebastian Olden-Jørgensen:</i> «Peter Griffenfeld – det retoriske menneske» . . .	27
<i>Tor Weidling:</i> «Adel og enevelde i Norge under Griffenfelds tid»	45
<i>Øystein Rian:</i> «Griffenfeld og hans norske grevskap»	57
<i>Steinar Supphellen:</i> «Vegen til Munkholmen»	71
<i>Ida Bull:</i> «Griffenfeld i Trondheim»	87
Forfattar-presentasjonar	103
Program	105
Deltagerliste	106

Ambassadør Ib R. Andreasens åbningstale

For oss danske er det overordentligt interessant og betydningsfuldt, at «Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab» har ønsket at markere 300 år mindet om Griffenfelds død med et seminar her i Trondheim, hvor han døde 12. marts 1699.

Hvad man nu end vil mene om Griffenfelds indsats og personlighed, og vi ser med spænding frem til de videnskabelige forelæsninger, som er planlagt for os i dag og i morgen – så kommer ingen uden om, at han var en markant og indflydelsesrig aktør i Danmarks og Norges fælles historie i en kort årrække i sidste halvdel af det 17. århundrede.

Jeg må derfor få lov til at takke Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab for det fine initiativ, der her er taget, og takke for, at jeg som Danmarks ambassadør har fået lov til at åbne dette seminar.

Ut over, at jeg personlig har en almen interesse for historie, så har Griffenfeld helt fra mine unge år faktisk stået specielt klart i min bevidsthed. Det hænger sammen med, at mine forældre i mange år boede i den lille jyske by Odder, lige syd for Aarhus, og ganske nær ved landsbyen Vær og Stensballe gård, hvor Griffenfeld jo fik sit sidste hvilested i Vær kirke.

Selv om det nu er 300 år siden han døde, og at han før sin død sad fanget 23 år på Munkholm, og samtiden næsten havde gjort ham til en «ikke-person», så kan jeg nu fra lokalsamfundet fortælle, at Rigskansler Greve Griffenfeld overhovedet ikke er glemt.

Ud over, at de historiske fakta om hans storhed og fald selvfølgelig er kendt, så er der i fokeviddet knyttet mange tildels dystre historier til hans begravelse og hans kiste.

Efter hans død i Trondheim i 1699, hedder det, at styret i Danmark stadig var bange for hans indflydelse, og der blev ikke givet tilladelse til, at hans lig blev bragt til Danmark. Hans datter Charlotte Amalie, som var slotsfrue på Stensballegård, gift med baron Frederik Krag, som havde være inderligt glad i sin far, ville imidlertid have ham bisat hjemme, og hun fik personligt smuglet kisten til Stensballe og herfra til Vær kirke, hvor den stod i kælderens i mange år. Først hen imod århundredets slutning, da der var gledet en vis glemsel over affæren, blev kisten sat op i Krags Kapel i tårnet i Vær kirke, og der står den i dag.

Det er en enkel kiste, betrukket med sort læder. På låget er der en gravplade, hvorpå der helt neutralt står, at «her hviler Kong Chr. V's ulykkelige kansler, som efter 23 års fængsel på Munkholm døde på fri fod i Trondheim i 1699.»

Det ejendommelige og tankevækkende er imidlertid, at gravpladen er dobbelt – man kan, hvis man kender det sted, der skal trykkes på, løfte den øverste gravplade, og tilsyne kommer en anden fin kobberplade, og

her står en helt anden og ganske lang indskrift – sikkert Griffenfelds datters beretning om, hvad der var hændt. Det lange indskrift slutter; «Denne salige herres liv og død må være enhver, som læser dette, en erindring, at deraf ses først Verdens ubestandighed og menneskets skrøbelighed, siden menneskenes ondskab, den ene mod den anden og derefter en nådig Konges mildhed».

Det hele er en fremhævelse av Griffenfelds uskyld.

Som nævnt er gravskriften nok lavet efter datterens ønske, og også den sindrige inderetning med dobbelt plade. Det er sikkert på gravlægningens tidspunkt blevet følt som nødvendigt af sikkerhedsmæssige grunde. Baron Krag var jo en højtstående embedsmand hos Kong Chr. V, og en sådan indskrift kunne opfattes som majestætsfornærmelse, og ville kunne kaste også ham i unåde.

Den hemmelige gravskrift, som jo nu ses av de mange turister, som igennem årene kommer i Vær kirke, har på sin måske begrænsede måde også været med til at præge den folkelige opfattelse af Griffenfelds eftermæle.

Jeg ved, at der i den historiske faglitteratur er svært forskellige opfattelser om Griffenfelds eftermæle.

– nogle mener, at han var en opkomling, der på grund av enevældens indførelse steg alt for højt alt for hurtigt,
– og nogle mener, at han blev fældet af smålighed og misundelse.

Fortolkningerne af disse spørgsmål ligger langt uden for mit område, og det skal jeg derfor ikke gå ind på, det skal vi høre mer om på det spændende seminar, vi nu har foran os.

Men et kan jeg sige – medens hans modstandere forlængst er gået af minde, så er Griffenfeld langt fra glemt og i hvert tilfælde på den egn, hvor jeg kommer fra, er opfattelsen, at han blev dømt af domstolene, men frikendt af folket. Han er stadig en spændende historisk personlighed at fordybe sig i, og jeg vil slutte, som jeg startede, med at takke Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab for at have taget dette initiativ, og hermed erkærer jeg Griffenfeld-seminaret for åbnet.

172
Herrn De Gressenfeldt
ordnen am 1673 die 26 Novemb. durch ordnung
des 13 März 1676
Mortzen 1699 die K. Maria / & Tründchen.

Peder Griffenfeld i enevældens magtsystem

KNUD J. V. JESPERSEN

Problemet

I De kongelige Ordeners Kapitel på Amalienborg i København har vi en serie gamle protokoller, som bærer betegnelsen *Elefantordenens Våbenbog*.¹ Nærmest ved et mirakel overlevede de den store slotsbrand i 1884, som ellers tilintetgjorde alt på sin vej.

Disse gamle protokoller indeholder pragtfulde farvelagte originaltegninger af våbenskjoldene for samtlige elefantriddere siden statsomvæltningen 1660 – herunder også en tegning af Peder Griffenfelds elefantridervåben, som jeg her har medbragt et billede af.

Som man kan se af overskriften, blev han optaget i den fornemme orden den 26. november 1673, på nøjagtig samme tid som han blev ophøjet til greve af Griffenfeld – jfr. at hans grevelige navn er tilføjet med anden skrift. Denne udmærkelse må nok siges at være selve højdepunktet på hans meteoragtige karriere. Og selve våbenet udstråler da også storhed – røde hjerter, gyldne leoparder, og i det grevekronede hjerteskjold en gylden grif med en gylden hellebard. Heraldikken bærer i sig mindelser om selve det danske rigsvåben. Skjoldet er pyntet med adskillige grevekroner; det er indhyllet i hermelin og omkranset af Elefantordenens blå bånd med ordenstegnet – den emaljerede massive guldelefant – for nederen. Højere er det vist næppe muligt at nå på ærens trappe.

¹ Med ubetydelige ændringer er dette bidrag en gengivelse af det manuskript, der lå til grund for det mundtlige indlæg på Griffenfeld-seminaret 16.-17. april 1999.

Til venstre: Griffenfelds grev våben som blå ridder (Ridder af Elefantordenen). Fra Ordenskapitlets Våbenbøger, Amalienborg Slot, København.

Slutningen af protokolbladets tekst beskriver imidlertid også hans dybe fald og senere fornedrelse: Udstødt af ordenen den 13. marts 1676 – to dage efter hans arrestation – død den 12. marts 1699 i Trondheim.

Nu ved jeg ikke, om Griffenfeld var overtroisk. Men hvis han var det, ville han uden tvivl nok have gjort sig visse tanker, hvis han havde set, at hans blad i våbenbogen faktisk havde ulykkestallet 13!

Nok om det! – Jeg er blevet bedt om i dag at tale om «Opkomlingen Griffenfeld – ændringen af embedskorpset under den unge enevælde.» Det kunne jeg selvfølgelig gøre ved at fremlægge en stribe statistiske oplysninger, som viser, hvorledes den gamle adelige administration gradvis afløstes af et borgerligt embedskorps i årtierne efter enevældens indførelse, og – med henvisning til ranglisterne – demonstrere, hvorledes dette embedskorps efterhånden skilles ud nærmest som en selvstændig stand. For derefter at forsøge at tolke Griffenfelds karriere ind i dette mønster.²

Sådan vil jeg imidlertid ikke gribe det an – af to grunde. For det første har alt for mange tal det jo med at blive kedelige i længden. Og for det andet forekommer det mig, at det måske kunne være nok så interessant at forsøge at anskue fænomenet Griffenfeld i en lidt videre kontekst både kronologisk og geografisk for måske ad denne vej at nå til en nærmere bestemmelse af, hvad det var for nogle underliggende fænomener, der betingede hans skæbne og karriere.

Traditionelt er vi tilbøjelige til at anskue Griffenfelds skæbne som noget helt enestående, der hænger snævert sammen med de implicerede personer. Midt på scenen den unge Peder Schumacher med den lysende begavelse og skrøbelige karakter over for den godmodige, men noget tungnemme Christian 5. Og i kulissen alle hyænerne ved hoffet, der lurer på deres bytte – et dybt moralsk stykke, hvis egentlige morale er, at hovmod står for fald.

Man kunne imidlertid også anskue fænomenet Griffenfeld – den almægtige førsteminister og kongelige favorit – mere generelt, som et symptom på en dysfunktion i magtsystemet, og med dette udgangspunkt forsøge at fastlægge, hvori denne består. Det er det, jeg her vil forsøge.

² Den klassiske fremstilling af forandringerne i administrationen og embedskorpsets sammensætning under den unge enevælde er Knud Fabricius, *Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660–1680*; i Aage Sachs (red.), *Den danske Centraladministration*. Kbh. 1921, s. 115–251. Hos Svend Aage Hansen, *Adelsvældens grundlag*. Kbh. 1964, s. 199–210 findes talmæssige opgørelser af det svindende gammeladelige islæt i den unge enevældes embedskorps. Senest behandles spørgsmålet af Gunner Lind i hans bidrag til den danske forvaltningshistorie, som nu er under udgivelse: Gunner Lind, *Den heroiske tid? Administrationen under den tidlige enevælde 1660–1720*; i Tim Knudsen og Ditlev Tamm (red.), *Dansk forvaltningshistorie*. Bd. 1. Kbh. 1999. En samlet embedsetat findes i G. N. Kringelbach (udg.), *Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660–1848, Meddelelser fra Det kongelige Geheimearkiv og det dermed forenede Kongerigets Arkiv 1886–88*. Kbh. 1889.

Lad mig tage afsæt i en undersøgelse foretaget af en fransk historiker, Jean Bérenger og offentliggjort i tidsskriftet *Annales* 1974. Denne undersøgelse handlede netop om fænomenet den almægtige førsteminister i europæisk perspektiv. Bérenger konkluderede, at dette fænomen var snævert forbundet med fremkomsten af den tidligt moderne statsmagt og for ham at se var et decideret overgangsfænomen, indtil denne statsmagt var fuldt etableret med faste politiske beslutningsmønstre og veldefinerede administrationsprocedurer. Kronologisk afgrænsede han derfor fænomenet til 1600-tallet – særlig dettes første halvdel – og udpegede som karakteristiske eksempler grev Olivares i Spanien, kardinal Richelieu i Frankrig og hertugen af Buckingham i England. Griffenfeld nævnte han ikke – givetvis fordi han intet anede om hans eksistens.³

Professor Bérengers pointe var altså, at den almægtige førsteminister, den magtfulde kongelige favorit – à la Griffenfeld – som historisk fænomen var en overgangsskikkelse, som udelukkende hørte 1600-tallet til, fordi den var så snævert knyttet til den tidligt moderne statsdannelse. Det er denne påstand, som jeg her gerne vil forsøge at nuancere en smule ved med udgangspunkt i Griffenfeld at afprøve den på dansk materiale. – Lad mig derfor starte med udgangspunktet, Griffenfeld.⁴

Griffenfeld

Hans borgerlige navn var som bekendt Peder Schumacher, født 1635, søn af en københavnsk vinhandler, som nogle år tidligere var indvandret fra Tyskland. Hans moders familie tilhørte det bedre københavnske borgerskab. Fysisk set var han som barn svagelig, men viste til gengæld tidligt usædvanlige boglige evner. Det var derfor naturligt, at han valgte en akademisk karriere, og allerede som 18-årig blev han teologisk kandidat fra Københavns Universitet. Straks derefter drog han af sted til udlandet på en langvarig uddannelsesrejse, som førte ham til en række tyske universiteter, suppleret med et to-årigt ophold ved universitetet i Leiden. I 1657 lod han sig immatrikulere ved universitetet i Oxford, hvor han især kastede sig over studiet af statsret og i øvrigt på nært hold oplevede Stu-

3 Jean Bérenger, *Pour une enquête européenne: Le problème du ministériat au XVIIe siècle*, *Annales E. S. C.*, bd. 29, 1974, s. 166–92; jfr. også H. M. Scott, *The Rise of the First Minister in Eighteenth-Century Europe*; i T. C. W. Blanning & David Cannadine (eds.), *History and Biography. Essays in Honour of Derek Beales*. Cambridge 1996.

4 Den følgende redegørelse for Griffenfelds levnedsløb og karriere bygger på de ældre Griffenfeld-biografier, A. D. Jørgensen, *Peder Schumacher Griffenfeld*. Bd. I-II. Kbh. 1893–94 og Knud Fabricius, *Griffenfeld*. Kbh. 1910. En moderne biografi udarbejdet af Sebastian Olden-Jørgensen forventes at udkomme i efteråret 1999.

artmonarkiets restauration i 1660. Efter yderligere et par år i Paris, Spanien og Italien vendte han i 1662 tilbage til København, hvor han straks trådte i den enevældige konges tjeneste som bibliotekar og arkivar.

Disse poster bragte ham i tæt personlig kontakt med kongen, som selv var videnskabeligt interesseret og lidt af en læsehest. Det var baggrunden for, at han i 1665 blev forfremmet til kongelig kammersekretær og dertil fik betroet den vigtige opgave at udforme den danske enevældes grundlov, Kongeloven, som i øvrigt er enestående ved at være den eneste nedskrevne absolutistiske forfatning i Europa. Denne intrikate opgave løste han på så fremragende vis, at vejen til nye og endnu mere betroede stillinger derefter lå åben for det unge ambitiøse talent.

I de følgende år fulgte slag i slag vigtige nøgleposter i den kongelige centraladministration og i Højesteret, og han sluttede på samme tid et varmt personligt venskab med kongens uægte søn, Ulrik Frederik Gyldenløve, som var Norges statholder og særdeles indflydelsesrig. Dette venskab gav ham beskyttelse mod fjender ved hoffet og skaffede ham tilige adgang til aristokratiets inderkreds.

Peder Schumachers egentlige storhedstid kom imidlertid med tronskiftet i 1670, da Christian 5. afløste sin fader på tronen. I forbindelse dermed lykkedes det ham i forening med Gyldenløve og statholderen i hertugdømmerne, Frederik Ahlefeldt at styrte den hoffraktion, som havde været ham fjendtligt stemt. Og eftersom de to statholdere havde deres arbejde at passe i deres fjerntliggende rigsdeler, blev det Schumacher, som fik den egentlige magt i den enevældige stats centrum, København. Den nye konge var nemlig endnu ung og uerfaren og dertil kun mådeligt begavet.

Denne magt benyttede han til at gennemføre en omfattende omlægning af statsadministrationens centrale organer, således at al magt i praksis blev koncentreret hos ham selv, og således at han alene havde adgang til at referere sager for kongen og rådgive ham. Denne enestående magtposition udnyttede han på flere måder. Først og fremmest gennemførte han en række tiltrængte økonomiske reformer efter den store Colberts forbillede. Dernæst traf han en række foranstaltninger, som havde til hensigt endeligt at knække den gamle adel, hvilket lykkedes. Endelig sikrede han sig selv, sine venner og sin familie rigelig andel i de kongelige gunstbevisninger i form af embeder, gods og rigdom. Selv fik han udstrakte godsbesiddelser i Norge og Danmark og lod sig i 1673 ophøje i grevestanden under navnet Griffenfeld. Hans position syntes i disse år nærmest urørlig og hans magt uden ende. Han var Danmark-Norges hersker, og den på papiret enevældige konge anedes knap nok i hans vældige skygge.

Når han alligevel i 1676 styrtedes fra magtens tinder for at havne i den dybeste fornedrelse, hang det bl. a. sammen med, at han i beruselsen over sin egen succes glemte, at det ikke var ham selv, men kongen, der var magtens egentlige kilde – og det ganske uanset, at han havde gjort meget ud af at præcisere netop dette forhold i Kongeloven. I sit travle virke glemte han, at hans magtposition i den enevældige stat udelukkende beroede på kongens nåde, at den, der havde ophøjet ham, også havde magten til at støde ham bort, og at det var en nødvendig forudsætning for hans magtposition, at han altid evnede at holde overensstemmelse mellem kongens og statens interesser. Han glemte kort sagt, at kongen og staten – med Ludvig 14. s ord – var ét og samme. Han havde opbygget sin strålende karriere ved trofast at tjene kongens interesser; men efterhånden som han påtog sig større og større ansvar for statens anliggender, var han i stigende grad tilbøjelig til at handle i overensstemmelse med statens interesser, således som han opfattede dem. Og de var ikke nødvendigvis altid i overensstemmelse med kongens interesser.

Det blev da også udenrigspolitikken, som Griffenfeld til slut snublede over. Kongen og de aktivistiske generaler omkring denne ønskede brændende en revanchekrig mod det Sverige, som et par årtier forinden havde lemlæstet Danmark, og ved midten af 1670erne fandt de tiden inde. Dette stred imidlertid klart imod, hvad Griffenfeld fandt tjente Danmarks interesser bedst. Han for sit vedkommende anså et opgør med Sverige for hasarderet, og han arbejdede i stedet for en nærmere alliance med det mægtige Frankrig – Sveriges traditionelle forbundsfælle – for ad denne vej at isolere Sverige og splitte den alliance, som i tidens løb havde været Danmark til så stor skade. Hans mål – at svække Sverige med henblik på med tiden at genvinde de tabte landområder – adskilte sig egentlig ikke fra kongens og de aktivistiske generalers; men midlerne var til gengæld vidt forskellige: diplomatiets over for krigens. Pennen styrer sværdet var ikke uden grund det valgsprog, som Griffenfeld valgte, da han blev ridder af Dannebrogordenen.⁵

Da Griffenfeld ved diplomatisk dobbeltspil søgte at gennemtrumfe sin linie, selv efter at kongen havde bestemt sig for krigen, og denne var en kendsgerning, gik det galt. Dobbeltspillet blev afsløret, og hans mange fjender fremstillede det for kongen som landsforræderisk virksomhed og sørgede tillige for, at kongen fik kendskab til en række tilfælde, hvor Grif-

5 Udenrigspolitikken er generelt et forsømt forskningsområde, når det drejer sig om den unge enevælde. En nødtørftig oversigt findes i Knud J. V. Jespersens bind 3 (tiden 1648–1730) i *Gyldendals Danmarkshistorie*, red. af Søren Mørch. Kbh. 1989. En nu noget forældet undersøgelse af Griffenfelds rolle i udenrigspolitikken finder man i Knud Fabricius, Griffenfeld og Fuenmayor. En Studie over dansk Udenrigspolitik, (*Dansk Historisk Tidsskrift*, 8. rk., bd. II, 1909–10, s. 1–59.

fenfeld havde manipuleret med kongen eller endog handlet direkte imod dennes ordre. Desuden oprulledes de talrige tilfælde af korrupsion og salg af embeder, som havde præget Griffenfelds embedsførelse.

Resultatet var givet på forhånd: Kongen måtte lade sin almægtige første-minister og tidligere favorit falde. Og faldet blev svimlende. Efter en skue-proces i foråret 1676 blev Griffenfeld dømt til døden. Men dommen ændredes i allersidste øjeblik til livsvarigt fængsel samt fortabelse af ære og gods. Sine sidste 23 år henlevede han som livsfange, først på Kastellet i København og siden i ensomt fængsel i fæstningen Munkholm i Trondheim Fjord, hvor han omsider døde ensom og glemt i 1699 i en alder af 64 år.

Det enevældige system

Griffenfelds skæbne er gjort af det stof, som store dramaer er lavet af. Den rummer fejende triumfer, men også elementer af stor tragik. Den handler om parvuen, der dukkede op fra det store intet og en kort stund lyste på himlen over Danmark for brat igen at forsvinde i glemsel og mørke.

En sådan skæbne har som forudsætning en ekstraordinær begavelse og en usædvanlig personlighed – og Griffenfeld var i besiddelse af begge dele. Men den kræver tillige særlige samfundsmæssige betingelser. Og sådanne var også til stede i Danmark i den sidste del af 1600-tallet. Det fører mig frem til en kort beskrivelse af de ydre vilkår, der betingede borgersønnen Griffenfelds storhed og fald.⁶

Statsomvæltningen i 1660 vendte op og ned på magtforholdene i riget. Indtil da var Danmark et aristokratisk kongedømme, nærmest at ligne med Polen, hvor den gamle fødselsadel var den egentlige magthaver, mens kongemagtens indflydelse var stærkt begrænset af forfatningen, som placerede den egentlige suverænitet hos det adelige rigsråd. Efter den katastrofale krig med Sverige 1657–60 havde rigsrådet imidlertid spillet fallit, og resultatet blev den absolutistiske revolution i 1660, hvor kongemagten i alliance med borgerskab og gejstlighed satte den gamle adelige magtelite ud af spillet og efter europæisk forbillede lagde al magt i hænderne på kongen.

Ét var imidlertid på papiret at tildele kongen uindskrænket magt, noget helt andet at omsætte denne formelle magt i daglig regeringspraksis. I enevældens grundlov, Kongeloven, blev det utvetydigt fastslået, at kongen

⁶ De ydre institutionelle vilkår analyseres og beskrives kortest hos Knud J. V. Jespersen, *anf. arb.* (note 4); jfr. også Gunnar Lind, *anf. arb.* (note 1)

personligt skulle afgøre alle regeringsforretninger. Men i praksis var det naturligvis ganske umuligt for et enkelt menneske personligt at forholde sig til de tusindvis af store og små afgørelser, som dagligt måtte træffes i centraladministrationen – helt ned til udnævnelse af sognepræster. En stor del af beslutningskompetencen måtte derfor nødvendigvis delegeres ned i systemet, hvis dette overhovedet skulle bringes til at fungere.

Denne nødvendighed stillede imidlertid den i teorien magtfuldkomne monark over for et nærmest uløseligt dilemma: Skulle han tage Kongelovens ord helt bogstaveligt og insistere på, at alle sager skulle passere hans skrivebord? I så fald ville han indtage rollen som rigets første kontorchef med nærliggende risiko for at drukne i småsager og ende som gidsel i bureaukratiet uden mulighed for at tænke overordnet og planlægge langsigtet. Eller skulle kongen opfatte sig selv som hævet højt over bureaukratiet og kun tage stilling til sager af en vis rækkevidde, mens han overlod mere rutineprægede afgørelser til embedskorpset? I så fald risikerede han imidlertid at miste indflydelse og dermed være ude af stand til at opfylde Kongelovens krav om magtfuldkommenhed.

Dette dilemma var højst reelt i enevældens første årtier, hvor der endnu ikke var udviklet faste rutiner, som kunne forene kravet om absolut kongelig suverænitet med kravet om en rimeligt effektiv administration. Det sene 1600-tal var derfor karakteriseret ved adskillige eksperimenter på dette felt. En af løsningsmulighederne var at indskyde en stærk og dygtig førsteminister, der nød kongens tillid, mellem denne og bureaukratiet. Denne højt betroede minister kunne fungere som et filter mellem konge og embedskorps og samtidig på kongens vegne ekspedere rutineprægede sager. Derved befriedes kongen for en masse trivielle afgørelser, uden at han derfor slap kontrollen med det daglige arbejde. Griffenfeld var udtryk for denne løsning, og forudsætningerne for hans magtposition var stor arbejdsevne og ubetinget loyalitet mod kongens person og interesser. Arbejdsevnen bevarede han usvækket hele vejen igennem – hans fald skyldtes, at han ikke i længden levede op til loyalitetskravet.

Griffenfelds stilling som minister-favorit var med andre ord udtryk for en vanskelig overgangsfase i det politisk-administrative magtmønster. En situation, hvor det gamle før-enevældige system ikke mere kunne bruges, og det nye endnu ikke havde fæstnet sig. – Man kan så spørge, om der skal lægges noget særligt i, at Griffenfeld kom fra den borgerlige stand og ikke fra den gamle elite, adelen? Og svaret er, at det skal der.

Den gamle adel var den unge enevældes egentlige hovedfjende – alene fordi adelen var den gamle magthaverelite fra før 1660. Det styrkede politiske system var derfor nærmest synonymt med adelstanden og

adelige værdier. Der er derfor intet forunderligt i, at den unge enevælde hentede sine betroede tjenere fortrinsvis fra borgerstanden, som oven i købet havde været kongens allierede ved systemskiftet. Gang på gang advarede de første enevoldskonger i deres testamenter mod faren for et adeligt modkup og frarådede stærkt at give medlemmer af den gamle adel indflydelse.⁷

Det var helt i tråd med denne opfattelse, at Griffenfeld i sin embedstid gjorde en energisk og vellykket indsats for at svække den gamle adel som stand ved gennem en rangforordning, indstiftelse af en ny ridderorden – Dannebrogordenen – og indretning af en særlig fornem titeladel at udhule det gamle adelsbegreb og i stedet indføre en hierarkisk rangstruktur med enevoldskongen som det strålende toppunkt. Som ridder af Elefanten og greve af Griffenfeld blev han selv et fremtrædende medlem af dette nye hierarki, der som forudsætning ikke havde adelig fødsel, men kongelig gunst og tro tjeneste i den enevældige stat.⁸

Griffenfeld var med andre ord et tidstypisk fænomen i et magtsystem, der var i færd med at finde sine egne ben. Hans styrke lå i, at han kunne tilbyde løsninger, hvor andre var rådvilde. Han kunne med sin overlegne dygtighed og formidable arbejdsevne løfte beslutningsbyrden for en konge, som på dette tidspunkt var ung, uerfaren, rådvild og uden synderlig lyst til regeringsarbejdet. Hans fatale fejltagelse var, at han ikke i tilstrækkelig grad var opmærksom på, at også hans egen position var helt afhængig af ubetinget loyalitet mod kongen, selv om denne i hans øjne var ham åndeligt underlegen og traf forkerte afgørelser. Det var en blindhed, som er så meget mere bemærkelsesværdig, fordi Griffenfeld frem for nogen var manden, som havde formuleret og iscenesat det nye system.

7 Christian 5. s testamente, der blev nedskrevet i 1683, er en samling regler og gode råd til efterfølgeren og kan derfor betragtes som et supplement til Kongeloven. Interessant nok indeholder det ikke den fjerneste reference til Griffenfeld eller hans magtperiode, som sluttede blot syv år forinden. Dette kan måske tages som udtryk for, at kongen trods alt ikke havde følt sin position helt så truet af den magtfulde førsteminister, som Griffenfelds fjender havde villet give det udseende af. Testamentet med tilføjelser foreligger publiceret, J. J. A. Worsaae (udg.), *Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven*. Kbh. 1860. Jfr. Knud J. V. Jespersen, «Welmeente Erindringer och Maximer for Wore Kongelige Arfve-Successorer» Christian 5. s testamenter – en fortolkningsskitse; i Hans Jeppesen m. fl. (red.), *Søfart, politik, identitet. Tilegnet Ole Feldbæk*. Kbh. 1996, s. 127–42.

8 Om rangforordningerne se Nils G. Bartholdy, Adelsbegrebet under den ældre enevælde, Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660–1730, *Historisk Tidsskrift* 12. række, bd. 5, 1971, s. 577–648. Indstiftelsen af Dannebrogordenen behandles af Knud J. V. Jespersen, For dyd, tro tjeneste og mandige bedrifter. De danske ridderordener og enevældens rangdelte samfund, i Mogens Bencard og Tage Kaarsted (red.), *Fra korsridder til ridderkors*. Odense 1993. Forordningen om den nye titeladel 1671 analyseres af Birgit Bjerre Jensen, Christian V's greve- og friherreprivilegier, *Arkiv*, bd. 2, 1968–69, s. 89–130.

Den sidste minister-favorit?

Griffenfeld var imidlertid hverken den første eller den sidste minister-favorit i Danmark. Strengt taget var han ikke engang den første af borgerlig fødsel. Allerede omkring 1520 møder vi et temmelig usædvanligt eksempel på en borgerlig favorit, som uden at have nogen formel position opnåede endog meget stor indflydelse. Jeg tænker på den hollandsk fødte Mor Sigbrit, som var moder til Christian 2. s unge elskerinde Dyveke. Gennem adskillige år øvede denne viljestærke borgerkone afgørende indflydelse på kongens politik, som hun drev i så stærkt adelsfjendtlig retning, at det til slut resulterede i et adelsoprør, der førte til kongens afsættelse og fordrivelse i 1523 efter gentagne mislykkede forsøg på at få kongen til at droppe hende.⁹

Karakteristisk nok faldt hendes storhedstid sammen med, at den tidligt-moderne renæssancestat søgte at sætte sig igennem i Danmark støttet på borgerlige kræfter. Det mislykkedes dog i denne omgang, idet adelsoppositionen viste sig for stærk. – I modsætning til f. eks. England, hvor de første tudormonarker støttet på favoritter som kardinal Wolsey og Thomas Cromwell – begge af ydmyg herkomst – havde held til at etablere den stærke tudorstat.

Et eksempel på en favorit af en anden type er Christian 4. s svigersøn, Corfitz Ulfeldt. I den stærkt svækkede konges sidste år i 1640'erne opnåede han en magtposition, der i praksis satte kongen ud af spillet. Corfitz Ulfeldt tilhørte imidlertid af fødsel den højeste danske adel. Han var derfor nærmest født til indflydelse. Det ekstraordinære bestod imidlertid i omfanget af hans magt, som i en kort periode hævede ham højt over standsfællerne og nærmest gav ham status som *alter rex* – indtil hans bratte og dybe fald i 1652.¹⁰

Fra en langt senere periode kan der også være grund til at fæstne opmærksomheden ved den tyske læge Johann Friedrich Struensee, som i godt et års tid, 1770–72, var Danmarks egentlige hersker. Baggrunden derfor var usædvanlig. Den regerende konge, Christian 7., var mentalt syg og ude af stand til at regere. Struensee var hans livlæge og opnåede i denne egenskab stor indflydelse på sin patient. Og samtidig blev han den unge dronnings elsker. Det lykkedes ham derved at få sig manøvreret ind i en position, så han alene beherskede adgangen til kongen og fik fuldmagt til at udstede kabinetsordrer i kongens navn.

⁹ Om Mor Sigbrit se Alex Wittendorff, *På Guds og herskabs nåde, 1500–1600*. (Politiken og Gyldendals Danmarkshistorie, bd. 7 red. af Olaf Olsen) Kbh. 1989, s. 77–80 med henvisninger.

¹⁰ Om denne højt intelligente, men dybt neurotiske skikkelse se Steffen Heiberg, *Enhjørningen. Corfitz Ulfeldt*. Kbh. 1993.

Denne enestående magt benyttede han til i sin korte regeringsperiode at gennemføre en lang række reformer, som introducerede den oplyste enevælde i Danmark. Samtidig skaffede han sig imidlertid en masse fjender blandt den gamle magtelite på halsen. Og i begyndelsen af 1772 blev han styrtet ved et natligt militærkup, hvorunder den gamle elite bemægtigede sig den hjælpeløse konges person. Struensee blev siden dømt til døden for majestætsforbrydelse og henrettet offentligt under barbariske former, mens den utro dronning blev sendt i livsvarigt eksil i den hannoveranske by Celle.¹¹

Disse eksempler viser, at Griffenfeld blot var én i en længere række af kongelige favoritter i dansk historie. Fælles for dem var, at de i korte perioder opnåede så stor indflydelse, at de helt fordunklede kongen og i den offentlige bevidsthed nærmest trådte i kongens sted. Fælles for dem er også, at deres magtperioder var forholdsvis korte, og at deres endeligt var voldsomt og tragisk. På deres vej mod magtens tinder havde de bevidst eller uafvidende skabt sig mægtige fjender og overskredet nogle tabulinier, hvilket virkede stærkt udfordrende på de gamle magteliter og krænkede offentlighedens forestillinger om legitim magtudøvelse. Bl. a. derfor blev reaktionerne også så voldsomme, da de indtraf. Kun på et eneste punkt adskiller Griffenfeld sig fra de øvrige, nemlig at han var født i Danmark af borgerlige forældre.

Hvilke betingelser?

Man kan med andre ord i dansk historie finde eksempler på dominerende kongelige favoritter i et tidsspand, der strækker sig langt ud over den periode, som professor Bérenger i sin *Annales*-artikel anså for karakteristisk for fænomenet, nemlig det tidlige 1600-tal, da den moderne stat satte sig igennem. Det bringer mig frem til nogle få overvejelser over, hvilke forhold, der egentlig betingede fænomenet i bredere forstand. De danske eksempler viser jo netop, at det ikke specifikt var bundet til første halvdel af 1600-tallet.

Lad mig med baggrund i disse pege på to oplagte grundbetingelser. Den første er den helt indlysende, at der må eksistere en organiseret og centraliseret statsmagt. Uden en sådan, ingen ministre, og derfor heller ingen minister-favorit. Dette indebærer, at fænomenet på europæisk grund hører snævert sammen med den moderne statsmagt, således som

¹¹ Struensee og hans tid tolkes kongenialt i Svend Cedergreen Bech, *Struensee og hans tid*. Kbh. 1989.

denne udviklede sig fra omkring 1500 – den stærke statsmagt, som nok antog forskellige former i forskellige dele af Europa, men som alligevel havde det tilfælles, at den i magtfulde langt overgik alle andre grupperinger i samfundet og dermed billedligt talt løftede sig ud af den middelalderlige samfundspyramide.

I England tog denne proces fart med udviklingen af det stærke tudor-regime og fostrede som nævnt i sine tidlige udviklingsfaser ministerfavoritter som kardinal Wolsey og Thomas Cromwell. I Danmark begyndte den samme udvikling under renæssancekongen Christian 2., som bevidst søgte at støtte sin nye statsmagt på borgerstanden. Det fremkaldte en skikkelse som Mor Sigbrit, der var kraften og hjernen bag kongens borgerlige reformpolitik, hvilket til gengæld gjorde hende til genstand for adelens intense had og fremkaldte en reaktion, som i en årrække satte processen i stå. Først fra 1536 – efter en forbitret borgerkrig – kunne den afbrudte udvikling fortsætte. Og fra dette tidspunkt opbyggedes den danske version af den tidlig-moderne stat, som sidenhen ved statsomvæltningen i 1660 muterede til et absolutistisk regime med yderligere centralisering og magtkoncentration til følge.

Ser man på de øvrige eksempler på danske minister-favoritter, er det imidlertid klart, at også en anden betingelse for deres tilstedeværelse må være opfyldt, nemlig at den nominelle magthaver, kongen, er svækket eller af andre grunde ikke evner at løfte sit regeringsansvar. Det var således karakteristisk, at Corfitz Ulfeldt trådte ind på scenen netop i de år, da Christian 4. var svækket af alderdom, sygdom og personlige sorger. På samme måde var det næppe tilfældigt, at Griffenfelds magtperiode faldt sammen med en ung, uprøvet og ikke særlig velbegavet konges første år på tronen. Ejheller var det noget tilfælde, at Struensees korte herskerperiode 1770–72 faldt sammen med en betydelig forværring i den unge Christian 7. s sindssygdom, som gjorde ham uegnet til at varetage sine regeringsforpligtelser. Men regeres skulle der jo, og det blev altså kongens betroede læge og hans dronnings elsker, som kom til at føre regeringen i kongens navn. Struensee var om nogen den betroede favorit, som uden nogen særlig platform i det etablerede magthierarki kom til at udøve kongelig myndighed – med gunstige resultater for Danmark, men med forfærdende personlige konsekvenser for ham selv.

Struensee er et godt eksempel på, at fænomenet minister-favorit også kan forekomme i en fuldt udviklet absolutistisk stat med fastlagt bureaukrati og veludviklede administrative rutiner. Dette peger i retning af, at fænomenet er knap så tidsbundet, som professor Bérenger var tilbøjelig til at mene; men at det måske har mere generelle forklaringer. Disse har

måske sammenhæng med, at uanset hvor regelbundet og bureaukratisk et magtapparat er opbygget, så vil der altid i dets allerøverste lag være en gråzone, hvor de politiske beslutningsprocesser unddrager sig alle regler, og i stedet har en tilbøjelighed til at følge junglelovens grundsætning om den stærkestes ret. Det er derfor – vil jeg mene – især dette gråzoneområde, vi må interessere os for, når vi søger at vurdere og afgrænse et fænomen som minister-favoritten.

Systemet efter Griffenfeld

Hvilken lære drog så den enevældige konge af erfaringerne med Griffenfeld, og hvorledes søgte han og hans efterfølgere derefter at løse modsigelsen mellem den absolutte magtudøvelse og arbejdsbyrdens omfang? – Dette problem meldte sig jo med fornyet styrke, da kongen fra den ene dag til den næste måtte undvære Griffenfelds formidable arbejdskraft og overlegne håndtering af de daglige forretninger.¹²

Straks ved Griffenfelds arrestation erklærede Christian 5. – med tydeligt forbillede i Ludvig 14. – at han fra nu af ville være sin egen førsteminister. Det havde han imidlertid på ingen måde format til, hverken intellektuelt eller fysisk. Han var derfor fortsat resten af sin regeringstid – som sluttede i 1699 – stærkt afhængig af politiske rådgivere og stærke embedsmænd. Men belært af de dårlige erfaringer med Griffenfeld sørgede han nu omhyggeligt for, at denne kreds hele tiden skiftede, og han investerede aldrig igen sin fulde tillid i blot en enkelt. Han lærte sig kort sagt kunsten at dele og herske. Desuden styrkede han sit nærmeste rådgivende organ, geheimekonseillet, som kom til at indtage en nøgleposition mellem kongen og embedskorpset. I sine sidste regeringsår søgte han dertil bevidst at hindre de bureaukratiske magtstrukturer i at fæstne sig alt for stærkt ved uden om den etablerede administration at nedsætte en række ad hoc-kommissioner til løsning af specifikke problemer. Helt tilfredsstillende kom systemet imidlertid aldrig til at fungere under Christian 5., og noget endeligt svar på dilemmaet fandt han ikke. Der var et evigt eksperimenterende præg over hans administration, og intriger og bagtalelser trivedes ved hans hof.

Det blev Christian 5. s søn og efterfølger, Frederik 4., der fandt løsningen på dilemmaet, og denne løsning hed den personlige enevælde. I modsætning til faderen var Frederik 4. velbegavet og dertil uhyre flittig

¹² Jfr. note 6.

og samvittighedsfuld med regeringssager. Han var derfor veludrustet til at virkeliggøre faderens ord om, at kongen skulle være sin egen første-minister. Fra første færd insisterede han på, at alle afgørelser på vitale områder, såsom finanser og forsvar, skulle passere hans skrivebord. Og i 30 travle regeringsår gennemførte han med jernflid at fungere som rigets øverste kontorchef uden derfor at miste det politiske overblik.

Dette var intet mindre end en herkulisk arbejdspræstation og samtidig den personlige enevælde ført ud i yderste konsekvens. Den flittige og samvittighedsfulde Frederik 4. var præcis den altoverkommende monark, som var forudsat i Griffenfelds Kongelov af 1665. Ingen af hans efterfølgere nåede i flid og indsigt op på siden af ham, og hans død i 1730 blev derfor indledningen til den fase af den danske absolutisme, som kunne karakteriseres med ordene, den bureaukratiske enevælde. Fra dette tidspunkt tog det etablerede bureaukrati langsomt over og sørgede for, at Danmark blev regeret, selv om kongen – som Frederik 5. – var alkoholiker.

Kun én eneste situation kunne bureaukratiet ikke håndtere, fordi situationen ikke var forudset i Kongeloven: At den magtfuldkomne konge var sindssyg i så svær en grad, at han var ude af stand til at udøve selv den simpleste regeringsforretning. Dette blev imidlertid situationen med Christian 7. s tronbestigelse i 1767, og det var den tragiske baggrund for Danmarks sidste egentlige minister-favorit, Johann Friedrich Struensee, som til gengæld kom til at bøde dyrt, fordi han på et kritisk tidspunkt lod sig friste til at træde ind i det magttomrum, som kongens sindssygdom havde efterladt.

Eftermælet

Lad mig så til afslutning vende tilbage til Griffenfeld – eller rettere til hans eftermæle i dansk historieskrivning. – Var Griffenfeld i eftertidens øjne en opkomling, der af de kraftige revolutionære bølgeslag i enevældens første årtier var blevet båret op på en alt for høj post alt for hurtigt, eller var han et politisk naturtalent – en stor statsmand – som på grund af intriger og smålig misundelse uretfærdigt blev styrtet fra magtens tinde og dermed forhindret i at fuldføre den statsmandsgerning, som hans evner og position bød ham?

Hvad angår Griffenfelds karakteregenskaber har bedømmelsen været nogenlunde entydig. Der hersker almindelig enighed om, at disse – målt med en borgerlig eftertids moralske målestok – ikke var flatterende: Grænseløst ærgerrig, beruset af egen storhed, bestikkelig, pengegrisk og

modtagelig for selv den groveste smiger. Altsammen egenskaber, som virkede utiltalende på eftertidens borgerlige historikere, og har bragt de fleste til at mene, at han nærmest blot fik løn som forskyldt – idet man så bort fra, at samme karakteristik meget vel kunne benyttes om hovedparten af hans samtids topembedsmænd. Sådant som embedssystemet fungerede, var sådanne personlige egenskaber nærmest en forudsætning for at nå de højeste magtpositioner.

Derimod har meningene været mere delte, når det drejer sig om vurderingen af hans format som statsmand. Mest positivt i så henseende er han nok blevet bedømt af Knud Fabricius, der i sin biografi fra 1910 karakteriserede hans konsistente tilnærmelsespolitik til Frankrig – den politik, der endte med at udløse hans fald – som udtryk for en statsmands klarsyn, hvorimod A. D. Jørgensen en lille snes år tidligere deri blot så et forargeligt dobbeltspil kendetegnende for Griffenfeldts tvivlsomme karakteregenskaber. Trods de forskellige bedømmelser har ingen af hans biografere dog villet frakende ham den storhed i format, som på godt og ondt har sikret ham en varig plads i Danmarkshistorien.

Skulle jeg her til allersidst vove en sammenligning med en anden skikkelse i samme historie, må det nærmest blive med Erik Scavenius, dansk udenrigsminister under første og anden verdenskrig samt statsminister fra 1942 og indtil samarbejdsregeringens fald i august 1943. Skønt vidt forskellige, hvad personlige karakteregenskaber angår, er der alligevel en ganske tankevækkende parallel mellem Griffenfeldts og Scavenius' politiske linie og senere skæbne.

Griffenfeld troede efter alt at dømme så fuldt og fast på sin franske politik, at han var parat til at risikere position, liv og lemmer for dens gennemførelse. Den kom til at koste ham alt, undtagen livet. Efter domfældelsen den 26. maj 1676 blev han en ikke-person i kongens riger og lande – en levende død.

Erik Scavenius var tilsvarende så overbevist af rigtigheden af sin analyse af de storpolitiske forhold under 2. verdenskrig, at han så indrømmelsespolitikken over for den tyske besættelsesmagt som en logisk konsekvens og den eneste redning for Danmark. Da denne linie brød sammen under det folkelige oprør i august 1943, forvandlede også Scavenius til en ikke-person i Danmark – en levende død – som indtil sin død i 1962 forblev et foragtet levende symbol på en forkert politik.

Begge havde de i deres omverdensopfattelse den samme blinde plet, som endte med at føre dem ud over afgrunden. Griffenfeld indså ikke, før det var for sent, at hans magtposition var betinget af, at han hele tiden formåede at holde overensstemmelse mellem kongens og statens inter-

esser. Scavenius var i den grad fange af sin statsræson-tænkning, at han forblev blind og døv for folkestemningen. Han blev derfor dybt overrasket, da den blæste ham og hans politik omkuld. Begge manglede de det politiske naturtalents instinktive fornemmelse af, hvad der under de givne vilkår var politisk muligt.

Forskellen mellem dem ligger i deres eftermæle. Selv om Scavenius, ligesom Griffenfeld, har efterladt sig et omfattende forsvarsskrift, er det ganske druknet i den dominerende, modstandsorienterede tolkning af besættelsestiden. Og Hitlertysklands nederlag stemplede jo i sig selv hans politik som en tragisk fejltagelse, selv om ingen nogensinde har sat spørgsmålstejn ved hans motiver og personlige moral.¹³

Griffenfelds skriftlige forsvar ved processen imod ham kom derimod til at danne hovedgrundlaget for eftertidens vurdering af ham som statsmand. Og nægtes kan det heller næppe, at hans franskvenerlige alliancepolitik i bagklogskabens klare lys må tage sig ud som et glimrende alternativ til den talentløse konfrontationspolitik over for Sverige, som hans modstandere gjorde sig til talsmænd for.

På en afstand af mere end 300 år husker vi derfor stadig den ambitiøse og talentfulde, men moralsk anløbne vinhandlersøn som en af Danmarks betydende statsmænd, mens hans åndsfælle, den moralsk retlinede Erik Scavenius som fortaler for en tabt sag er henvist til historiens skraldespand.

Denne udgang ville utvivlsomt have glædet livsfangen på Munkholm. I modsætning til mange af sine modstandere var den levende døde jo dermed sikret evigt liv – og mere kan vel selv en mand med Griffenfelds forfængelighed næppe ønske.

Skulle jeg i få ord sammenfatte min vurdering af Peder Griffenfeld, kan det bedst gøres ved at citere de afsluttende linier i Steffen Heibergs udmærkede artikel om ham i *Dansk biografisk Leksikon*.¹⁴ Han skrev: «Trods sin formidable begavelse var Griffenfeld ikke i alle livets forhold nogen klog mand. Heri lå hans begrænsning som statsmand.» – Bedre kan det vist ikke siges.

¹³ Griffenfelds forsvarsskrift ligger ved procesagterne i RA. Scavenius offentliggjorde sit forsvarsskrift i bogform, Erik Scavenius, *Forhandlingspolitikken under besættelsen*. Kbh. 1948 (genoptrykt med forord af Henning Gottlieb 1995).

¹⁴ Heibergs artikel er indtil videre den bedste moderne kortbiografi om Griffenfeld; Svend Cedergreen Bech (red.), *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg. Kbh. 1980.

Peter Griffenfeld – det retoriske menneske¹

SEBASTIAN OLDEN-JØRGENSEN

Kan man opsummere et menneskeliv i én sætning, en skæbne i et enkelt udtryk? Næppe, men man kan sammenfatte en tolkning af en historisk indsats på denne måde. Det er det, der her skal forsøges under overskriften: Griffenfeld det retoriske menneske.

Et retorisk menneske bliver til

Når jeg har valgt formuleringen «Griffenfeld det retoriske menneske», er det for at signalisere, hvor dybt det retoriske gik. Retorik var mere end noget, han kunne. Det var noget, han *var*. Retorik opfattes i dag nemt som noget tvetydigt eller ligefrem negativt. Det adjektiv, der lettest falder én i munden, når man nævner retorik, er «tom». Hvis retorikken i dag ofte opleves som tom, er det en oplevelse, man må lægge fra sig, hvis man vil forstå det 17. århundrede.² Dengang var retorikken ikke tom,

¹ Denne artikel er en let bearbejdet udgave af det foredrag med titlen «Peter Griffenfeld – Kongelovens pennefører og enevældens iscenesætter», som jeg holdt på DKNVS' Griffenfeld-seminar i Trondheim den 16. –17. april 1999. Den udspringer af arbejdet på en Griffenfeld-biografi, der vil udkomme i efteråret 1999 på G. E. C. Gads Forlag under titlen: «Kun navnet er tilbage – en biografi om Peter Griffenfeld». Blandt de ældre Griffenfeld-biografier er der i denne sammenhæng kun grund til at nævne Odin Wolf: *Greve Peder Griffenfelds Levnet*, Kbh. 1820 (pga. de mange aftrykte kilder); A. D. Jørgensen: *Peter Schumacher Griffenfeld*, I–II, Kbh. 1893–94 (den bedste), Knud Fabricius: *Griffenfeld*, Kbh. 1910 (den nyeste). I *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. (1980), har Steffen Heiberg givet en kompetent sammenfatning af traditionen.

² Studiet af retorikken har i de seneste årtier oplevet en renæssance. En af klassikerne er Wilfried Barner: *Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen 1970, men man kan også begynde med Brian Vickers: *In Defence of Rhetoric*, Oxford 1988.

men et højt prioriteret dannelsesmål for alle, der ønskede at tilhøre den intellektuelle og politiske elite. Retorik kan defineres som læren om de forskellige sproglige og stilistiske virkemidler og deres praktiske anvendelse. Netop det praktiske aspekt kan ikke understreges nok. Retorikken havde til fælles med digtekunsten, at den skulle belære, bevæge og fornøje, men frem for alt overbevise. De retoriske færdigheder indøvedes i latinskolerne, gymnasierne og på universiteterne og udøvedes på prædikestolen, i rådstuken, i audiensgemakket og ved talrige andre offentlige og private lejligheder. Retorikken regulerede – for at bruge et moderne udtryk – den offentlige diskurs.

Konkret tilegnede Griffenfeld sig sin retoriske dannelse under sin studietid lige som alle andre, og det vil sige gennem læsning og imitation af de kanoniserede antikke forfattere. Han blev undervist af huslærere, og man bør også bemærke, at Griffenfelds privatpræceptor, dvs. hans studievejleder på universitetet, professor Thomas Bang, var en af den tids højest værdsatte latinske stilister. Mange andre er imidlertid gået gennem den samme uddannelse uden andet resultat, end at de resten af deres dage kunne skrive knirkende og trægt flydende latin, spækket med brokker fra de klassiske forfattere, og om nødvendigt korrekte, men åndløse latinske vers. Den store vægt, man dengang lagde på tilegnelsen af den antikke kulturarv og de klassiske sprog har sikkert hos de fleste knust ethvert tilløb til personlig stil eller kreativitet, i det mindste når de skrev latin. For de få, og til dem hørte Griffenfeld, virkede denne type uddannelse derimod frigørende, fordi den stillede et næsten uendeligt repertoire af talemåder og forestillinger til rådighed. Det ser man tydeligt i hans pjankede, til tider frivole, men altid veloplagede latinske ungdomsbreve.³

Men heller ikke dette, at han mestrede den klassiske kulturarv på højeste niveau og med stor selvstændighed i udtrykket, er nok til at give ham prædikatet «et retorisk menneske». Når jeg i min søgen efter måder at karakterisere Griffenfeld på er blevet stående ved dette udtryk, skyldes det ikke kun hans evner, men måden han brugte dem på. Han brugte ikke kun sine retoriske evner inden for den akademiske sfære, hvor han tilegnede sig dem, og hvor vi første gang ser dem komme til udfoldelse, men også på alle livets andre felter: i kærlighed og politik, i andres tjeneste og til egen fordel, i medgang og i modgang, fra først til sidst.

3 *Danske Magazin* 5. rk. II (1889), s. 52–69; Thomas Bartholin: *Epistolarum medicinalium Centuria I. –II.*, Kbh. 1663, s. 657–661, 661–665, 667–670, 717–720; Thomas Bartholin: *Epistolarum medicinalium Centuria III.*, Kbh. 1668, s. 52–54. En del af brevene til Bartholin og et til den senere assessor i Overhofretten i Christiania Niels Stub findes i oversættelse i Wolf s. 10–22.

Det retoriske menneskes svendestykke

Da Griffenfeld i sommeren 1662 vendte hjem fra otte års udenlandsrejse, havde han tilegnet sig en bred akademisk dannelse inden for det historisk-filologiske felt. Han mestrede ti levende og døde fremmedsprog, han havde rejst gennem Tyskland, Nederlandene, England, Frankrig, Spanien og Italien, men han havde ikke som så mange andre benyttet lejligheden til at tage en akademisk grad eller publicere videnskabeligt. Når man mange steder kan læse, at han særlig havde studeret statsvidenskab, er det ikke rigtigt.⁴ Han havde heller ikke i synderlig grad knyttet kontakt til lærde miljøer, og meget tyder på, at han har lært sig sit excellente fransk, nederlandsk, engelsk, italiensk og spansk på gader og stræder i nærkontakt med folkelivet. Da han kom hjem stiledede han efter en stilling som professor ved universitetet og kontaktede derfor kansler Peder Reedtz, universitetets patron. Der var en stilling som teologiprofessor ledig, men Reedtz havde allerede modtaget en taknemmelighedsgave af en anden ansøger, så han kunne desværre ikke hjælpe denne gang.⁵

I stedet blev Griffenfeld, der endnu blot hed Schumacher, året efter kongelig bibliotekar og arkivar. Det kongelige Biblioteks bogsamling voksede eksplosivt i de år, og den lærde kong Frederik III yndede at adspredde sin melankoli blandt bøgerne. Schumacher var altså blevet kongens akademiske selskabspapegøje. For at fylde hans tid ud satte man ham også til at bringe orden i arkivet. Her kunne beretningen om Schumacher være standset, og hans plads i historien ville have været en niche i lærdoms- og administrationshistorien i stedet for et spændende kapitel i den politiske historie. Det gik anderledes. Frederik III var en god menneskekender, eller også var det Christoffer Gabel, hans favorit, der havde øje for Schumachers evner og gjorde ham til kongelig kammersekretær. Det var i foråret 1665.

Meningen med den udnævnelse var at stække magten hos de adelige bureaukrater i Kancelliet, først og fremmest kansler Peder Reedtz og øverstesekretær Erik Krag. Selv om adelens politiske magt havde fået et grundskud ved enevældens indførelse 1660, stod bureaukraterne parat til at gøre indhug i den enevældige monarks magtfuldkommenhed. Frederik III's modtræk var at indføre et delvist kabinetsstyre, og i den sammenhæng kunne han bruge Schumacher.

⁴ Denne påstand bygger på en nærmere analyse af hans studiebog på Det kgl. Bibliotek, København (Thott 1930 4°). I øvrigt henvises til min kommende biografi om Griffenfeld.

⁵ Rigsarkivet, København, Kongehuset og Rigets arkiv C 4, Processer 1662-1772, Griffenfeld, pakke 19.

L. E. C. R. E. G. I. A.
DET ER:

DEN SOUVERAINE
KONGE=LOV,
SAT OG GIVEN

AF DEN
Stoormegtigste Højbaarne
FYRSTE OG HERRE

Herr **FRIDERICH** Den **TREDIE,**
*AF GUDS NAADE, KONGE TIL DANMARK
OG NORGE, DE WENDERS OG GÖTFERS,*
Hertug udi Schlesvig, Holsten, Stormarn, og
Dithmarschen, Greve udi Oldenburg
og Delmenhorst ;
OG AF HANS MAJ. UNDERSKREVEN
d. 11. Novemb. 1665.

Som.
Den Stoormegtigste Højbaarne
FYRSTE OG HERRE

Herr **FRIDERICH** Den **FIERDE**
*AF GUDS NAADE, KONGE TIL DANMARK
OG NORGE, DE WENDERS OG GÖTFERS,*
Hertug udi Schlesvig, Holsten, Stormarn, og
Dithmarschen, Greve udi Oldenburg
og Delmenhorst.

ALLERNAADIGST HAVER BEFALET
ved offentlig Tryk at vorde
publiceret.
den 1. Septemb.
Aar 1709.

Til venstre:

Titelblad til den trykte udgave af Kongeloven. Loven, som var udformet af Griffenfeld, blev i sin helhed oplæst ved Christian V's salving i 1671. Men længe blev den opfattet som en privat huslov for kongefamilien. Først i 1709 blev den trykt og dermed gjort tilgængelig for offentligheden. Universitetsbiblioteket i Trondheim.

Schumachers tid som kammersekretær blev relativ kort. Han beholdt godt nok stillingen, men akkumulerede på kort tid nye tillidshverv som kancelliråd (1668, reelt fra 1666), højesteretsdommer (1669) og medlem af Statskollegiet (1669). Fra tiden umiddelbart efter udnævnelsen til kammersekretær stammer dog det aktstykke, som hans navn uløseligt er forbundet med: Kongeloven 1665.

Om Kongeloven og dens forhistorie kan der siges mangt og meget, som man kan læse om andetsteds.⁶ Da Schumacher kom i berøring med forfatningsspørgsmålet i 1665, havde Fre-

derik III allerede spurgt alle de kloge hoveder, han havde omkring sig, og sagen var gået grundigt i hårdknude. Til sidst lukkede kongen debatten og afgjorde sagen i enrum sammen med sin pålidelige og politisk ubelastede kammersekretær Schumacher. Opgaven var vanskelig, for det drejede sig om en hel række indbyrdes modstridende hensyn af praktisk og ideologisk art, der skulle forenes til en æstetisk tiltalende og funktionel helhed.

De problemer, Schumacher skulle løse, kan deles op i tre. For det første skulle han formulere en arvelov efter de principper, man var kommet frem til, og dvs. med udelukkelse af kvindelig arvefølge. Desværre havde man ved arvehyldningen nogle år før gjort Danmark og Norge til arveriger både på mandlig og kvindelig side, og desuden var der dronning Sophie Amalie at tage hensyn til. De fire kongelige døtre var netop i den giftefærdige alder, og deres kursværdi skulle jo helst ikke forringes alt for meget. På den anden side gik det ikke at tillade kvindelig arvefølge. For det første var kvinder traditionelt svage regenter, og – hvad der var værre – de kunne tænkes at få ambitiøse og magtfulde ægtemænd, der mente at have krav på Danmarks og Norges krone. Det 17. og 18. århundredes serie af arvefølgekrige viser, at denne frygt ikke var ubegrundet.

Schumachers arvelov holdt i princippet fast ved arveligheden både i mands- og kvindelinje, men eliminerede i realiteten muligheden for en kvindelig regent og gjorde det næsten komplet usandsynligt, at en legitim arving til Danmarks og Norges trone nogensinde skulle fremgå af Frederik III's døtre eller deres efterslægt.

⁶ Sebastian Olden-Jørgensen: «Enevoldsarveregeringsakten og Kongeloven. Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til november 1665», i: *Historisk Tidsskrift* 1993, s. 295–321. Det klassiske, men på mange måder problematiske værk om Kongeloven er Knud Fabricius: *Kongeloven*, Kbh. 1920. Kongeloven er udgivet af A. D. Jørgensen: *Kongeloven og dens Forhistorie*, Kbh. 1886.

Det andet problem var – som allerede antydet – embedsmændene. Med enevælden var alle stænderske organer afskaffede, ja, i princippet var politikken afskaffet. Ikke mere forhandling, ikke flere protester, ikke mere tovtrækkeri. For fremtiden kun «allerunderdanigst» rådgivning og undersøgelse på den ene side og «allernådigst» dom og resolution på den anden. I realiteten kan man selvfølgelig ikke afskaffe politik, og det, der skete, var i stedet en politisering af de administrative strukturer og procedurer. Embedsmændene blev rigsrådets og stændermødernes arvtagere. De skulle derfor holdes på plads, og frygten for embedsmændenes gradvise usurpation af den kongelige enevoldsmagt er et tilbagevendende tema ikke alene i Frederik III's, Christian V's og Frederik IV's historie, men også hos mange andre af tidsalderens autokratiske herskere.⁷ Denne frygt var fuldt begrundet, for intet menneske kunne udfylde den plads, enevælden tildelte kongen. I praksis var bureaukraterne allerede rigsrådets og stændermødernes arvtagere, men deres reelle magt måtte ikke blive så indgroet, at den enevældige konge ikke kunne sætte sig igennem, når og hvor han ville.

Også her var der tale om et både og, for embedsmændene var selvfølgelig ikke kun modspillere. De var også uundværlige medspillere, som man ikke kunne udsætte for ensidig mistænkeliggørelse og samtidig forvente et stabilt samarbejde af. Griffenfelds løsning på problemet ser man bedst, hvis man fokuserer på de paragraffer i Kongeloven, der stiger ned fra de højere teoretiske og ideologiske luftflag til konkrete administrative foreskrifter. Man vil da se, at Kongeloven rummer afsnit, der egner sig særdeles vel som grænsemærkning over for embedsmændene. For det første skal alle love ikke kun udgå i kongens navn og under hans segl, men de skal faktisk også underskrives af kongen personligt (paragraf 7). For det andet foreskriver paragraf 14, at embedsmændene i en evt. formynderstyrelse skal lave en oversigt over rigets ressourcer, så de ved formynderstyrelsens afslutning kan stilles til regnskab. For det tredje, men denne paragraf 26 er diskret gemt af vejen midtvejs i Kongeloven, så den ikke springer så meget i øjnene, forbyder Kongeloven ikke kun i almindelige vendinger embedsmændene at tiltage sig kongelige magtbeføjelser, men pålægger kongen at straffe de pågældende embedsmænd uanset – og her mærker man løvens klo – om de har fået kongens fulde godkendelse af den uretmæssige magtoverdragelse. Hertil og ikke længere, kunne man sige. Det er pænt pakket ind, men umisforståeligt. Schumachers Kongelov er jernnæven i fløjlshandsken.

⁷ Sebastian Olden-Jørgensen: «Christian V's og Frederik IV's politiske testamenter», i: *Historisk Tidsskrift* 1996, s. 313–348.

Det tredje problem var ikke så konkret, men alligevel ikke mindre påtrængende, for ideologisk konsistens og følgerigtighed er også et reelt politisk behov. Det er nok på dette punkt, Schumachers smidige ånd og retoriske evner kom bedst til deres ret. Problemet var at skabe en nogenlunde glat syntese af de modstridende ideologiske elementer og praktisk betingede krav, der udgjorde puslespillets brikker.

På den ene side var enevælden i 1660 blevet indført efter en rent verdslig, naturretlig procedure. Enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661 er som taget ud af en naturretlig lærebog, et stykke lærebogsteori, der pludselig blev blodig alvor. Sammenfattet i en sætning lyder det: Af taknemlighed over

for indsats kongens under svenskekrigene overdrog folket Frederik III og hans efterkommere én gang for alle hele sin magt og myndighed, enevoldsherredømme, alle regaler og majestætsrettigheder. Ligesom det romerske folk overdrog Augustus principatet, kunne man tilføje. Aktørerne var alene folket og kongen.

På den anden side var de danske konger ikke hedenske romerske kejsere, men kristne konger. Det betød ikke alene en række kristne pligter, der tyngede den kongelige samvittighed, men indebar også en meget stærk, religiøst funderet legitimitet i befolkningens øjne. Kongen var en «Herrens salvede», som Gud selv holdt sin hånd over og skænkede heroiske dyder og sin særlige vejledning, når han sad i dommersædet eller tog politiske beslutninger. Kongen var Guds stedfortræder, som undersåtterne skyldte lydighed og skat af religiøse grunde. Det siger apostlen Paulus selv, og det forklarede præsten med jævne mellemrum fra prædikestolen. Men hvordan passer Gud og hans salvede jordiske stedfortrædere ind i Enevoldsarveregeringsakten? Kun dårligt!

Portrættstik af Griffenfeld med motto «La pluma dirige al hierro que hade acertar» (Pennen styrer sværdet, der må adlyde), stik af J. Huusman ca. 1675. Det Kgl Bibliotek, Billedsamlingen.

Schumachers løsning på problemet var at give Enevoldsarveregeringsaktens verdslige enevælde en religiøs indramning uden at demontere enevældens oprindelige, naturretlige fundament. Hvor Enevoldsarveregeringsakten anfører undersåtternes taknemlighed som motiv for magt-overdragelsen, udelader Kongeloven ethvert menneskeligt motiv, men indsætter i stedet Gud som den, der lagde det således tilrette. Det er i Kongelovens fortale. Og svarende til fortalens bekendelse af Guds forsyns mægtige virke ved enevældens indførelse svarer sidste paragrafs understregning af, at selv menneskenes viseste initiativer står i Guds hånd, hvorfor Kongelovens sidste sætning lader Frederik III overdrage det kongelige arvehus såvel som alle riger og lande til Guds beskærmelse. Enevældens helt centrale naturretlige legitimitet, folkets frivillige, fuldstændige magtoverdragelse, lades imidlertid uantastet, og Kongeloven udleder ikke den enevældige konges magt direkte fra Gud, endsige af Guds ord i Bibelen.

Men også på et par andre punkter dækker Kongelovens polerede form over stærke spændinger. Det er allerede nævnt, at kongen var en «Herrens salvede», særligt beskyttet af Gud, udstyret med Helligåndens gaver. Denne titel og disse gaver var efter almindelig opfattelse ikke resultatet af fødslen eller kongeværdigheden som sådan, men af salvingen i forbindelse med kroningen. Efter reformationen havde man af politiske grunde bibeholdt det katolske ritual for kongernes salving og kroning, og som allerede antydnet var heller ikke de enevældige konger parat til at opgive denne del af deres kongelige identitet og legitimitet. Det er forståeligt nok, men stemmer ideologisk ikke særlig godt overens med den grundholdning, som gennemtrænger Kongeloven, at kronprinsen bliver konge i kraft af arveretten, i det øjeblik den gamle konge drager sit sidste suk. Hvis han i det øjeblik allerede er fuldt ud konge – og selvfølgelig ikke har brug for en kroning – hvorfor skal han så salves, således som Kongeloven faktisk foreskriver? Salvingsceremoniens ideologiske grundbudskab var jo netop, at først nu var kongen en rigtig, af Gud bekræftet og styrket konge.⁸

Schumachers løsning på problemet var at præsentere salvingen som en demonstration af, at kongen ydmygede sig under Gud og *ingen anden!* og derfor anså det for sin højeste magt og væld at lade sig velsigne af Gud ved sin regerings begyndelse. Det er smukt, det er kristeligt, men

8 Erich Hoffmann: «Die Krönung Christians III. von Dänemark am 12. August 1537. Die erste protestantische Königskrönung in Europa», i: Heinz Duchhardt (red.): *Herrscherweihe und Königskrönung im frühneuzeitlichen Europa*, Wiesbaden 1983, s. 57–68; Hans Liermann: «Untersuchungen zum Sakralrecht des protestantischen Herrschers», i: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung*, XXX (1941), s. 311–383.

det er i grunden det rene bedrag, en udflugt og et dække over en fuldt forståelig pragmatisk motiveret bibeholdelse af den traditionelle salvingsrige og dybe quasisakramentale betydning.

Når Schumachers indsats er blevet fremhævet, skal det ikke forstås sådan, at han har bestemt Kongelovens indhold. Næsten alle elementer lå parat i form af mere eller mindre klare principsbeslutninger, men indtil Frederik III betroede Schumacher opgaven, havde ingen kunnet sammenføje de heterogene elementer til en funktionel, ideologisk bæredygtig og formel uangribelig helhed. Det kunne det retoriske menneske Peter Schumacher, og derfor har jeg kaldt Kongeloven «det retoriske menneskes svendestykke».

Retorik i kærlighedens tjeneste

Før vi fortsætter, vil jeg præsentere den kilde, der gav mig idéen til at opfatte Schumacher som et retorisk menneske. Det er et kærestebrev fra Schumacher til en af hans elskerinder, den fyrige og åndrige Mette Trolle. Som skildret benyttede Schumacher sine retoriske evner i kongens tjeneste, da han skrev Kongeloven, men han benyttede dem også i privatlivet. Brevet stammer fra omkring 1669 og er tydeligvis udsprunget af en situation, hvor Mette Trolle har afbrudt forbindelsen på grund af Schumachers løgne og utroskab. Brevet lyder i oversættelse, som følger:⁹

De er så uretfærdig, at det er håbløst at ville overbevise Dem med fornuftsgrunde. Hvad er det, jeg har gjort Dem? De slynger tusind fornærmelser mod mig. De siger, jeg er en bedrager, at jeg er tve-tunget, at jeg er utro, at jeg er alt, hvad der falder Dem ind. De finder sikkert mange, der er dygtigere end jeg, og som er højere på strå, og som bedre er i stand til at tjene Dem, end jeg er. Men jeg tør holde mod enhver, at der ikke findes nogen, som med større oprigtighed, iver og endda ømhed kunne være

Madame, Deres ydmygste og lydige tjener P. Schumacher

PS: Gør Dem ingen bekymringer om Deres breve, de er allerede brændt. Nuvel Madame, på den måde vender De den trofasteste af alle Deres venner ryggen. Tro mig, en dag vil De angre Deres letsind og ustadighed og den uret, De har gjort mig.

(Udskrift:) Til Madame Trolle, som den gode Gud måtte omvende.

⁹ Fransk original blandt Griffenfelds sager på Rigsarkivet (se note 5), pakke 19; aftrykt Wolf s. 45–46.

Brevet er et mesterstykke, lyrisk rørende og dybt manipulerende. Hele den forsmåede elskers følelsesregister spilles igennem: vrede, skuffelse, indignation, resignation, ja sågar en trodsig kærlighedserklæring. Det fremgår af brevet, at det er Trolle, der har afbrudt forbindelsen, men Schumacher indrømmer på intet tidspunkt noget, refererer kun forurettet til anklagerne og fører straks i første sætning krigen over i fjendens lejr: «De er så uretfærdig». I efterskriftet mildnes tonen, og han demonstrerer sin ædelmodighed ved at afstå fra at hævne sig ved at tilsmudse hendes ære: «Deres breve, de er allerede brændt». Og til sidst antydningen af håb, for brevets adresse lyder: «Til Madame Trolle, som den gode Gud *måtte omvende*». Efter endt læsning kan man ikke andet end føle sig som et skarn, hvis man ikke «omvendte» sig og tog ham til nåde igen. Og det gjorde hun selvfølgelig også, for forbindelsen fortsatte, indtil hun 1670 blev «deporteret» til Spanien sammen med sin mand, der skulle være gesandt i Madrid.

Det er succesoplevelser som denne, der har præget Schumacher som retorisk menneske, for han gjorde igen og igen den erfaring, at der ikke fandtes den opgave eller det problem, der ikke kunne løses retorisk, og der fandtes ikke den modgang eller det nederlag, der ikke kunne vendes til sejr ved retorikkens hjælp.¹⁰

Det retoriske menneskes mesterværk

Efter Kongelovens affattelse benyttede Frederik III sig ikke synderligt af Schumachers retoriske evner, men efter tronskiftet 1670 åbnede der sig helt nye muligheder. Schumacher havde sluttet sig til Gyldenløve, og sammen med hertugdømmernes statholder Frederik Ahlefeldt blev Gyldenløve og Schumacher vinderne i spillet om magten. I de første år efter tronskiftet var Gyldenløve og Ahlefeldt mest i front, men bag kulisserne udøvede Schumacher en stadig stigende indflydelse. Han var den, der med Christian V's egne ord «hjalp kongen i sine tanker» (Rendsborgbrevet 1675), dvs. forløste hans tanke, tolkede hans politik og omsatte den til operationelle forhandlingsudspil og lovudkast. Han førte pennen, og selvom man ikke skal give ham ansvaret for alt, hvad der i disse år gik for sig, bærer han en stor del af æren – eller skylden – fordi det var ham, der sikrede sammenhæng, kontinuitet og dermed gennemslagskraft. Det

¹⁰ Jf. f. eks. krisen i forholdet mellem Griffenfeldt og Gyldenløve i foråret 1673; A. D. Jørgensen II, s. 164–170.

ses tydeligt i den administrative omsrukturering i sommeren 1670, hvor de klare og fyndige instrukser vidner om hans evne til at give et hvilket som helst stof en smuk og konsistent form – og til at samle et maksimum af magt i sine egne hænder. Endnu mere betydningsfuld var imidlertid hans indsats for det, man kunne kalde tronskiftets ceremonielle konsolidering i perioden fra Frederik III's død den 9. februar 1670 til Dannebrogordenens indstiftelse den 12. oktober året efter.

Der var tale om en sammenhængende serie af initiativer, der tjente til at iscenesætte enevælden i en hidtil ukendt målestok og på en måde, der satte et permanent præg på den dansk-norske enevælde. Hvis Schumacher i kraft af Kongeloven kan regnes blandt enevældens fædre, er han det i mindst lige så høj grad gennem magtens iscenesættelsen ved tronskiftet. Ved begge lejligheder var han den, der formåede at sammenføje de forhåndenværende elementer til en overbevisende og funktionel syntese. Hvis man kaster et samlet blik på initiativerne omkring tronskiftet, kan de deles i to grupper. For det første de i snæver forstand ceremonielle: Frederik III's castrum doloris, salvingen og dannebrogordenens indstiftelse.¹¹

Frederik III's castrum doloris i slotskirken, hvortil der var offentlig adgang i hele april 1670, repræsenterer en ceremoniell nyskabelse.¹² Et castrum doloris består af en prægtig baldakin over kisten, smykket med klæde, faner og våbenskjolde og stemningsfuldt oplyst af utallige vokslys. Det var første gang et castrum doloris blev anvendt i Danmark, og det forblev et kongeligt privilegium. Hvor castrum doloris var en nyskabelse, blev selve begravelsen med det folkerige optog gennem byen til gengæld nedtonet. Hvis man skal tolke budskabet – ud over det budskab, der ligger i enhver demonstrativ pragtudfoldelse – så må det være, at hvor de statsretlige ceremonier (valg, hyldning, kroning) i forbindelse med tronskifte før i tiden havde understreget, at samfundslivets grundvold var en retsorden båret af konge, rigsråd og stænder, fortalte castrum doloris nu, at statens grundvold var et biologisk faktum, en person, et dynasti, det oldenborgske kongehus, ikke andet, ikke mere. Samme pointe gik igen ved afslutningen af de ceremonielle cyklus. Traditionelt havde man nemlig afsluttet kroningsceremonien med ridderslag. Denne gang knyttedes ridderslaget ikke til salvingen, men til en ren dynastisk begivenhed, idet den første uddeling af dannebrogordenen fandt sted

11 Sebastian Olden-Jørgensen: «At vi maa frygte dig af idel kjærlighed – magtudøvelse og magtiscenesættelse under den ældre danske enevælde», i: *Fortid og Nutid* 1997, s. 239–253.

12 Birgitte Bøggild Johannsen: «Til Ewig ære Minde. Studier i enevældens kongelige castrum doloris», i: Hugo Johannsen (red.): *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, s. 155–180.

dagen efter kronprins Frederiks fødsel. Man undlod også det traditionelle ridderslag til fordel for det mere underdanige håndkys.¹³

Den anden serie af initiativer har karakter af en ommøblering af den sociale elite, herunder en omdefinering af adelsbegrebet.¹⁴ Det skete gennem tre forordninger: gemaksordinansen af 11. maj 1670 (revideret 25. maj 1671), der regulerede adgangen til de kongelige gemakker, rangforordningen af 25. maj 1671, der fastlagde embedsmændenes rangfølge ved alle offentlige lejligheder og oprettelsen af herrestanden 25. maj 1671, dvs. indførelsen af grever og friherrer. Det gennemgående princip i alle disse forordninger var en tilsidesættelse af den gamle danske adel til fordel for det enevældige regimes selvvalgte støtter.

Gemaksordinansen havde til følge, at den gamle danske adel nu måtte vænne sig til at gnubbe skuldre med en broget skare af borgmestre, provster, landsdommere og officerer, når de kom op i audiensgemakket på slottet. Men ikke kun det. Man indførte også et ekstra forgemak, hvortil kun de fremmede gesandter, riddere, bisper, Københavns borgmestre og de højeste embedsmænd havde adgang. Og som den svenske gesandt Esaias Pufendorf bittert bemærkede, så gik der ikke sjældent både tre, fire dage og fem dage, mellem at kongen viste sig i audiensgemakket, så ville man have noget ordnet, måtte man tale med – og betale til – Gyldenløve eller Griffenfeld.¹⁵

Rangforordningen var egentlig et supplement til gemaksordinansen, men hvor gemaksordinansen – det siger sig selv – kun gjaldt på Københavns slot, var rangforordningens tabel gældende for alle, dvs. i kirken, i retten, ved bryllupper og alle andre offentlige lejligheder. Rangforordningen var delt op i 55 punkter, omfattende enkeltpersoner eller hele embedsklasser. Selv de borgerlige kancellisekretærer havde plads i rangen, som man sagde, på den 55. og sidste plads. Den almindelige adel uden embede havde imidlertid ikke. Budskabet var klart og entydigt: Ingen var længere noget i kraft af fødslen alene, alle kunne blive det gennem kongens nåde. Det, der virkelig talte, var relationen til kongen.

Til rangforordningen knytter der sig en meget illustrativ historie om Griffenfeld.¹⁶ Det var i 1673, hvor professor Thomas Bartholin, hans

13 Knud J. V. Jespersen: «For dyd, tro tjeneste og mandige bedrifter. De danske ridderordener og enevældens rangdelte samfund», i: Mogens Bencard & Tage Kaarsted (red.): *Fra Korsridder til Ridderkors. Elefantordenen og Dannebrogordenens historie*, Kbh. 1997, s. 57–102.

14 N. G. Bartholdy: «Adelsbegrebet under den ældre danske enevælde. Sammenhængen mellem privilegier og rang i tiden 1660–1730», i: *Historisk Tidsskrift* 12. rk. V (1971) s. 577–648.

15 Esaias Pufendorf den 10. 2. 1671 til Karl XI (dvs. formynderstyrelsen); Riksarkivet, Stockholm, Germanica 299.

16 Erik Pontoppidan: *Annales Ecclesiae Danicæ*, IV, Kbh. 1752, s. 591–592. Kaspar Schøller er i øvrigt nok en forveksling med Gerhard Schrøder.

gamle lærer, og professor Willum Worm, hans egen fætter, efter gammel ret ved et bryllup krævede den såkaldte fordans. Den blev dem imidlertid nægtet til fordel for to unge kancellisekretærer, der oven i købet havde været deres elever: Kaspar Schøller og Bolle Luxdorph. Traditionelt rangerede de højlærde på linje med adelen og dermed over alle borgerligfødte, men nu havde rangforordningen vendt op og ned på det. Professorerne havde – ligesom den menige adel – ikke engang plads i Rangen og måtte derfor vige pladsen for sekretærerne, der lige akkurat havde. De højlærde henvendte sig da til Griffenfeld som en af deres egne og bad ham sørge for, at de igen fik adelsrang. I sit svar spillede han virtuost på denne standssolidaritet, da han sukrede den bitre pille og nærmest fik afslaget til at lyde som en æresbevisning: «I gode mænd har allerede i kraft af jeres fortjenester, både inden- og udenlands, ære nok af den slags, som I er bedst tjent med. Selv kongen kan ikke give jer mere af denne ære. Jeg for min del vil altid holde jer i ære og det endda frem for mange andre, der har rang og titel, og som må blive stående udenfor, når jeg lader jer komme ind. Men en anden rang under og ønsker jeg jer ikke og vil heller aldrig være behjælpelig med det, for jeg forudser, at det ville være til skade for universitetet. Bliver I mere, end I er, så hører I snart op med at være det, som I er og bør være.»

Oprettelsen af herrestanden (grever og baroner/friherrer) var endnu et slag i ansigtet på den gamle danske adel. Mens den tyske, engelske, franske, polske og siden Erik XIV's kroning 1561 også den svenske adel kendte til forskellige grader af adelskab, var den danske adel i princippet ikke lagdelt. Af og til kaldes den ret snævre kreds af slægter med store godser, god uddannelse og mange medlemmer blandt rigsråder og lensmænd for højadel, men det er en senere tids forsøg på at finde passende etiketter. En adelsmand var en adelsmand, og man tiltalte hinanden som «broder» uanset de meget store forskelle i rigdom og indflydelse. Det blev der nu lavet om på. Fremover var den officielle tiltale overfor greverne «høj- og velbårne», mens friherrerne (baronerne) måtte nøjes med «velbårne». En anden æresbevisning, som var greverne forbeholdt, var at besegle breve med rød selglak!

Som grundlag for de statusmæssige privilegier fik medlemmerne af herrestanden tildelt en række vidtgående og lukrative økonomiske og juridiske særrettigheder. Ifølge forordningen var formålet at sikre deres evne til at kaste «lustre» (glans) over kongen, men det var selvfølgelig ikke fest og farver det hele. Pufendorfs sure karakteristik af regimets udtalte intentioner rammer nok ret præcis: «Den ulighed, der på den måde skal introduceres blandt adelen, vil naturligvis føre til mistro, ja-

Maleri af Christian V's salving i Frederiksborg Slotskirke 1671, maleri af Peder Andersen eller Anton Steenwinckel. Rosenborg Slot, København.

lousi og uenighed og umærkeligt sætte en 'del-og-hersk' dynamik i gang, for når de, der har opnået de nye værdigheder, af de øvrige bliver anset for kongens håndgangne mænd, vil de også selv anse sig for forpligtede til at beskytte den bestående enevælde.»

Kulminationen på hele den ceremonielle cyklus var salvingen i Frederiksborg Slotskirke den 7. juni 1671. Ved denne lejlighed regulerede rangforordningen processionernes koreografi, og en serie nys udnævnte grever og baroner med Ulrik Frederik Gyldenløve i spidsen kastede glans over monarken og skabte afstand ned til den skare af topembedsmænd, hoffolk og officerer, der deltog som tilskuere. Kun særligt indbudte skulle møde op, og salvingen fandt ikke som tidligere tiders kroninger sted i Københavns storbyvrimmel, men i det afsides og eksklusive Frederiksborg. Selve salvingsceremonien var tilrettelagt som en parafrase over den traditionelle kroning, men med markante og stærkt betydningsbærende afvigelser, der alle understregede ét og samme budskab: Kongen var ikke, hvad han havde været, men noget andet og mere, som han *var* i kraft af arveretten og Gud og ikke *blev* i kraft af nogen ceremonie eller menneskelig handling. Derfor kom Christian V ikke til kirken klædt som fyrste, mens rigsråderne bar regalierne, men klædt i en pragtfuld ny kongelig salvingsdragt selv bærende på regalierne. Derfor blev Kongelo-

ven oplæst i sin fulde længe på det sted i ritualet, hvor man traditionelt havde læst håndfæstningen op. Derfor handlede prædiken ikke som før i tiden først og fremmest om kongens pligter mod Gud og folket, men mest om kongens magtfuldkommenhed og folkets pligter. Selv ved den efterfølgende festbanket blev de nye tider markeret. Kongen spiste ikke længere sammen med rigsråder, fyrstelige gæster og ambassadører, men alene i selskab med sin dronning Charlotte Amalie og sin bror prins Jørgen – endnu en understregning af det dynastiske tema.

Man kan roligt sige, at der blev lagt afstand til adelsvælden, og den, der havde tilrettelagt det hele, var Peter Schumacher. Til sig selv havde han reserveret en lille, men enestående rolle. Alle andre deltagere i ceremonien optrådte sammen med kongen og kredsede om ham som himmelgæsterne omkring solen. Schumacher optrådte solo. Før selve salvingsceremoniens start, men på et tidspunkt da næsten alle de indbudte gæster var på plads i kirken, kom Schumacher gående ind med Kongeloven og dåsen med salvingsolje, gik op på tribunen foran alteret og placerede Kongeloven og dåsen på alteret – lidt som rigsråderne under adelsvælden havde båret regalierne ind i kirken og «ofret» dem til Gud på alteret, men alligevel helt, helt anderledes. Er det for meget at forestille sig kirken fyldt af en dæmpet, men i Schumachers ører frydefuld summen af spørgsmål og svar?

Det retoriske menneskes tragedie

De anførte eksempler på Griffenfelds retoriske strategi kunne uden vanskelighed forøges. Han brugte sine retoriske evner overfor Christian V, der i det såkaldte Rendsborgbrev (1675) klager: «og når jeg siger noget, da hjælp mig udi mine tanker og før mig ikke tvært imod mine tanker, bring mig ikke først på én sentiment (opfattelse) og bring mig da også på en anden mening igen».¹⁷ Og over for de fremmede gesandter satte han hele sin charme og veltalenhed ind for at holde det diplomatiske spil kørende og skaffe Danmark fordele og handlemuligheder. Ja, han benyttede sine retoriske evner til at føre en dobbeltydig politik i kongens tjeneste, sådan som Griffenfeld forstod den, men som Christian V ikke selv kunne identificere sig med. Det udsatte tillidsforholdet mellem konge og premierminister for en belastning, der før eller siden måtte føre til et brud. Christian V opfattede det rent magtpolitisk – han talte om Griffen-

¹⁷ A. D. Jørgensen 1893–94, II, s. 289–291. Jeg henviser i øvrigt til min kommende Griffenfeld biografi for den nærmere tolkning af Griffenfelds politik.

Adel og enevelde i Norge under Griffenfelds tid

TOR WEIDLING

Jeg vil i denne artikkelen legge hovedvekt på å diskutere adel og enevelde i de siste 40 årene av 1600-tallet. I denne perioden kommer det til flere grupper som har status som adel. Jeg vil imidlertid legge vekt på å diskutere hvordan forholdene for den gamle adelen fra tiden før 1660 utviklet seg fra tidlig 1600-tall fram til omkring 1700. Dette medfører behov for innledningsvis å avklare noen begreper.

Uttrykket gammel adel vil jeg bruke både om de personer som allerede før 1660 var regnet som adelige og om deres etterslekt etter 1660, – så sant etterkommerne opprettholdt sin adelige status. Gammel adel vil kunne brukes både om personer bosatt i Danmark og i Norge, – eller for den saks skyld i hertugdømmene. Uttrykket norsk adel eller adelen i Norge vil jeg bruke om en del av den gamle adelen. Før 1660 omfatter dette de adelspersoner som var bosatt i Norge, uansett om de nedstammet fra gamle norske adelslekter eller om de var medlemmer av danske eller utenlandske slekter som hadde innvandret til Norge. Det er bosetningskriteriet som er det vesentlige. Personer som oppholdt seg i Norge kun i egenskap av å være lensherrer eller lignende, regnes derfor ikke med blant den norske adelen. Når det gjelder tiden etter 1660, vil jeg bruke betegnelsen norsk adel om både de adelspersoner som var bosatt i Norge i tiden rett forut for innføringen av eneveldet, og om deres etterslekt – så sant de aktuelle personer opprettholdt sitt adelsskap og fortsatt var bosatt i Norge. En sønn av en norsk adelsmann som opprettholder sitt adelsskap, men flytter til Danmark, vil etter flyttingen regnes som tilhørende den (gamle) danske adelen.

Bakgrunn. Adelsveldets tid i Norge.

I dansk historieskriving har perioden fra reformasjonen og fram til innføringen av eneveldet 1660/1661 ofte blitt karakterisert som adelsveldets tid. Også i Norge fantes det en adel på denne tiden, men denne adelen var ved midten av 1600-tallet langt fra så tallrik og innflytelsesrik som den danske adelen. Mine opptellinger viser at det fra 1620-årene og fram til innføringen av eneveldet til enhver tid var bosatt litt i overkant av 30 voksne adelsmenn i Norge. Gruppen var imidlertid lite stabil. Det skjedde en stor utskiftning av personer. Stadig kom det innflyttere fra andre områder. En del av disse kom fra Danmark, andre fra hertugdømmene. Men det kom også innflyttere fra andre områder, slik som Baltikum og Tyskland.

Mange norske historikere har sagt at denne adelen nok egentlig var dansk. Fult så enkelt er det ikke. Som nevnt kom mange av innvandrene fra andre områder enn Danmark. Noen få gamle norske slekter hadde overlevd i mannslinje. Dessuten hadde en vesentlig del av innvandrene, både dansker og andre, giftet seg inn i slekter med bakgrunn i Norge. Kulturelt var kanskje adelen i Norge mer danskpåvirket enn andre samfunnsgrupper. Man må imidlertid i denne sammenheng framføre at adelen både i Danmark, Norge og andre land på denne tiden gjennom oppdragelse og utdanning fikk del i en felleseuropeisk elitekultur. Det er ikke enkelt å gi denne standen en kulturell merkelapp.

Fra slutten av 1500-tallet hadde adelen i Norge blitt stadig mer etablert som en stand. Det fantes egne norske adelsprivilegier. Ved kongehyllinger opptrådte adelen i Norge som en egen korporasjon. På 1600-tallet spilte standen også en viss rolle i forbindelse med stendermøtene. Men adelen i Norge hadde en langt mindre framtrædende rolle enn den danske «broderstanden». Riksrådet var en statsbærende institusjon, og dit ble bare dansker valgt. I en periode på 1600-tallet var det tilløp til at riksrådene skulle velges. Men det var bare adelen i Danmark som fikk valgrett, ikke den norske adelen. Imidlertid ble den norske adelsprivilegier styrket på slutten av 1500-tallet og i første halvdel av 1600-tallet. I 1646 fikk adelen skattefrihet for sine ukedagsbønder i samme sogn som setegården. Mange av privilegiene var næringsrelaterte. Adelen søkte stadig om skattefrihet og andre rettigheter som kunne legges forholdene til rette for engasjement i sagbruksdrift, sildefiske og så videre.

Etableringen av en adelsstand i Norge fikk ikke bare privilegjemessige uttrykk. En viktig side var at adelen ble mer isolert i forhold til de andre samfunnsgruppene. Den norske adelen fikk stadig tilsig av adelspersoner fra Danmark eller andre land. Men det var ikke lett for ikke-adelige å

komme over standsgrensene og inn i adelen. Det var ytterst sjelden at dansker eller nordmenn ble nyadlet. De norske adelsprivilegiene fra 1582 og 1591 fremmet så absolutt ikke ekteskapsinngåelser over standsgrensen. En uadelig pike som ble gift med en adelsmann ble selv ikke regnet som adelig. Det ble heller ikke deres barn. Barna eller andre ikke-adelige arvinger hadde ikke anledning til å arve adelig jordegods. Adelige jomfruer som giftet seg med ikke-adelige menn skulle straks avhende sitt gods til nærmeste adelige slektning.

Også kulturelt ble adelen stadig mer adskilt fra den øvrige befolkningen. Særlig på 1600-tallet var det vanlig at adelssønnene ble sendt på universitetsutdanning i utlandet og på store dannelsesreiser. Om lag halvparten av alle adels gutter som vokste opp i Norge i 1630-årene ble sendt ut på denne måten. Det var ikke først og fremst de protestantiske universitetene i Nordtyskland som var målet. Da var det gjevere å komme til Rhinland, Nederlandene, Frankrike, England eller Sveits. Jens Bjelkes sønner, og enkelte andre heldige, kom seg også helt til Italia.

Også forbruksmønsteret var spesielt. Dette kommer for eksempel fram i boopptegnelsen etter Thomas Dyre fra omkring 1650. Thomas Dyre tilhørte adelens mellomsjikt. Dette ga tydeligvis grunnlag for en levestil som få ikke-adelige kunne ha råd til å føre. Opptegnelsen regner opp mengder med husholdningsgjensstander i sølv. Store tinnfat og tinn-tallerkener ble regnet opp i dusintall. Klesdraktene var riktig prangende. Det fantes store mengder med halstørkler, hattebånd og annet tilbehør. Det fantes kapper og frakker i ulike farger og stoffer, ofte prydet med gullbånd, epåletter, sølvbroderier eller andre dyre forsingringer. Tilsvarende demonstrativt forbruk finner man for eksempel også når det gjelder konsumpsjon av dyrt utenlandsk øl og vin.

Før innføringen av eneveldet var adelen etablert som en lukket stand, som stod alene på toppen av rangspyramiden, med privilegier og en kultur som lagde et markant skille mellom førstestanden og alle andre samfunnsgrupper.

Adelen i Norge under slutten av adelsveldet. Fra lensherre til offiser.

Adelen hadde fra gammelt av et visst militært etos over seg. Man oppfattet seg som rikets vergestand. På 1500-tallet og helt på begynnelsen av 1600-tallet var det ikke mye realitet i dette. Det var ytterst få norske adelsmenn som hadde noen militær erfaring av noe omfang. Dette

hadde selvsagt sammenheng med at det var lite krigføring i Norge. Ut på 1600-tallet endret situasjonen seg. I 1639 omfattet den norske adelen 34 voksne menn. Av disse var det 25 som fikk en viss militær erfaring. Da har jeg ikke regnet med at alle lensherrer hadde et øverste militært ansvar i sine len. En god del av de 25 gjorde tjeneste i marinen, og det var ikke flere enn 16 som fikk landmilitær erfaring. De adelige oppnådde ofte høye stillinger, men for de fleste ble tjenestetiden ganske kort. Dessuten var det en betydelig andel som hadde hele eller mesteparten av sin militære erfaring fra kommissariatsstillinger, – ikke fra ordinære kommandostillinger. Kommissærene hadde en dobbelt oppgave. De var ansvarlige for de økonomiske og forsyningsmessige sidene ved krigføringen. Kanskje vel så viktig var det at kommissærene skulle føre en politisk kontroll med hæren. Karrieremessig må forleningene ha vært langt mer betydningsfulle for adelen av 1639. Av de 34 personene var det 18 som oppnådde å få forleninger, og mange av disse satt i stillinger over lang tid. Det var dessuten ofte de med forleninger som også oppnådde å få høye offisersstillinger ved siden av.

Går vi fram til 1661 var situasjonen ganske annerledes. På dette tidspunktet var det bosatt 32 adelsmenn i Norge. Kun seks av disse oppnådde å få forleninger. Hele 28 fikk militær erfaring. Av disse igjen var det 22 med landmilitær erfaring. Fremdeles var det relativt mange, hele åtte personer, som fikk kommissariatsstillinger. Men det mest bemerkningsverdige er at det i dette utvalget fantes et betydelig innslag av personer med lang militær tjenestetid. 13–14 av disse var i tjeneste i ti år eller mer. Det var heller ikke uvanlig at adelsmenn begynte sin karriere på et ganske lavt nivå, og så gikk gradene. I tiden rett før innføringen av eneveldet hadde adelen som vergestand langt på veg blitt en realitet.

Adelen i Norge etter innføringen av eneveldet

I 1660 var det slutt på adelsveldet i Danmark og Norge. I løpet av stendermøtet i København høsten 1660 ble riksrådets og adelens politiske makt brutt. Rikene gikk fra valgkongedømme til arverike. I januar 1661 utstedte Frederik 3. arveenevoldsregjeringsakten som fastslo overgangen til eneveldet. Noen år senere, i 1665, ble den nye kongeloven forfattet, – om enn ikke publisert. Åstedet for de reelle forandringene var København. I Norge kom stendene samme i Kristiania i 1661 og underskrev enevoldsakten. Trolig fikk den norske adelen samme året et nytt privilegiebrev som stadfestet alle eldre privilegier, – bortsett fra de som kunne

være i strid med kongens nyvunne enevoldsmakt. En slik stadfesting ble i hvert fall utstedt til den danske adelen. Vi har ikke konkrete bevis for at et tilsvarende privilegiebrev ble gitt til den norske adelen. Men i 1673 ble en kongelig stadfestelse av 1661-brevet også utstedt til adelen i Norge.

Man kan stille spørsmålet om hvorvidt det fantes en adel i Norge etter innføringen av eneveldet 1661. Den gamle adelen var ikke lenger en så eksklusiv gruppe som tidligere. Den hadde ikke et lovbestemt monopol på rikets fremste stillinger. Og det ble ganske fort vanlig med giftermål over de gamle standsgrensene. Det var som oftest adelssønner som giftet seg med offisersdøtre. Også mentale skillelinjer ble utvisket. Adelsmenn ville gjerne bli offiserer, og de ikke-adelige offiserene ville gjerne oppnå status på linje med adelen. Det var lett for disse to gruppene å gå opp i hverandre.

Under adelsveldet skjedde nyrekrutteringen til adelen i Danmark og Norge i all hovedsak gjennom innvandring av utenlandske adelsmenn. Etter 1661 ble det vanligere enn tidligere at innenlandske personer ble nyadlet. Men det gjaldt svært få personer med norsk bakgrunn. Sjøhelten Cort Adeler oppnådde en slik heder i 1666. Ti år senere, i 1676 fikk embetsmennene Hans Hansen og Jens Toller de mer fornemme slektsnavnene Lillienkiold og Rosenheim. Ytterligere ett par nordmenn ble adlet i 1690-årene, nemlig Johan Diderik Grüner og Niels Werenskiold.

I 1671 ble det grunnlagt en ny eliteadel i Danmark og Norge, – lensadelen. Dette må forstås som et forsøk fra kongemaktens side på både å degradere den gamle adelen og på å splitte den ved å la en del av dens fremste representanter få komme inn i den nye høyadelen. Men i Norge ble det kun opprettet to grevskap og ett baroni.

Kvantitativt var det trolig rangprivilegiene som betydde mest. Fra 1679 fikk innehaverne av statens høyeste embeter rang som adelen. Fra 1693 oppnådde embetsmenn i de høyeste rangklassene arvelig adelskap. Og ser man på praksis på slutten av 1600-tallet, kan man se at når Rentekammeret skulle vurdere hvilke godseiere som hadde rett til skattefrihet av sine setegårder, så var det avgjørende kriteriet ikke hvorvidt eieren var adelig eller ikke, men hvorvidt han tilhørte gruppen av «privilegerede personer».

Etter 1661 fantes det i Norge ikke lenger kun en enkelt, homogen adelsgruppe som alene utgjorde rikets førstestand. Det er nok riktigere å si at landet hadde en sosial elite som også omfattet medlemmene av den gamle adelen.

Den norske adelens størrelse etter innføringen av eneveldet

Det er ikke enkelt å etablere en oversikt over hvor mange voksne adelsmenn det bodde i Norge på slutten av 1600-tallet. Fram til 1661 opptrådte adelen ved ulike anledninger som en stand. Ved utlikning av ross-tjenesteforpliktelsene ble det innhentet egne adelsjordebøker. Ved kongehyllinger utstedte adelen egne hyllingsbrev. Gjennom denne type kilde materiale er det relativt enkelt å danne seg et inntrykk av hvor mange voksne menn adelen i Norge omfattet på ulike tidspunkter. Etter 1661 finner man ikke lenger tilsvarende særegne kildegrupper som kan brukes til å kartlegge den gamle adelen.

Et nyttig oppslagsverk for å studere den gamle adelen også i perioden etter 1661, er Olai Ovenstads biografi over offiserer i den norske hæren. Av dette verket ser man at ganske mange offiserer i den aktuelle perioden kom fra gammeladelige slekter. Det dukker opp mange slektsnavn som ikke var representert i Norge på slutten av adelsveldet. Årsaken til dette er at adelige offiserer fra Danmark, hertugdømmene og andre land fikk tjeneste i Norge. Alt i alt kan det ha vært så mange som 50 offiserer av gammeladelig slekt som kom til Norge i perioden fra 1661 til 1700. Mange av disse var imidlertid her kun en kort tid, mens andre ble mer varig bosatt i Norge. Men det var vel kanskje bare to nyankomne familier som etablerte seg i Norge som tradisjonelle godseiere av noen betydning. Dette gjelder Vind på Verne kloster og Brockenhuus på ulike setegårder på Hedemarken.

Hvordan gikk det så med de adelsfamiliene som var bosatt i Norge ved utgangen av adelsveldets tid? I 1661 omfattet adelen i Norge om lag 32 voksne menn. Hvor mange voksne sønner og svigersønner av disse var selv bosatt i Norge under det tidlige eneveldet? Ut fra mine foreløpige undersøkelser i den genealogisk litteraturen har det ikke vært mulig å fastslå det nøyaktige antallet på noe enkelt tidspunkt. Men mitt hovedinntrykk er at antallet økte noe fram til 1675, – kanskje til omkring 40 personer. Antallet adelsmenn var i utgangspunktet så lite at kun noen få store barnekull ville gi en slik effekt. Jeg har så langt ikke klart å etablere noen status for hvordan forholdene var i år 1700. Men jeg vil peke på ulike forhold som må ha påvirket situasjonen. Det er ikke noe uvanlig eller særnorsk fenomen at enkeltslekter dør ut i mannslinje. Vi finner eksempler på at enkeltindivider flyttet til Danmark. Ikke alle adelspersoner var i stand til å opprettholde sitt adelskap. Men kanskje viktigst: Ovenstads offisersbiografier gir et inntrykk av at mange norske adelsmenn

gikk i fransk eller keiserlig militærtjeneste i tiden rundt 1700. En relativt stor andel av disse falt i utlandet, eller kom av andre årsaker ikke tilbake til Norge. Jeg vil derfor tro at den norske adelen var i tallmessig tilbakegang helt på slutten av århundret.

Adelens yrkesvalg på slutten av 1600-tallet

Som nevnt over, var det en meget stor andel av adelsmennene som på slutten av adelsveldet ble offiserer. Det samme inntrykket får man også når man studerer forholdene etter innføringen av eneveldet. Vi skal her se nærmere på karrieremønsteret hos de adelsmenn som var bosatt i Norge 1661 og deres sønner og svigersønner, – i den grad disse også var norskbosatte.

De aller fleste av etterkommerne etter adelsgruppen fra 1661 finner man igjen enten i Olai Ovenstads norske militærbiografier eller i danske militærbiografier. Andelen med militær karriere var minst like stor som i 1661. Flere trekk bør framheves. Den landmilitære tjenesten var nå helt dominerende. Det kan se ut til at det stadig ble vanligere at adels sønner begynte lavt nede i offisersgradene og arbeidet seg etter hvert oppover i hierarkiet av kommandostillinger. Enkelte begynte faktisk som volontører eller underoffiserer. Og en del kom heller aldri langt opp i gradene.

Men det fantes fremdeles alternativer til offiserskarrieren. Det absolutt viktigste alternativet var amtmannsstillingerne. Ser vi på forholdene omkring midten av 1670-årene, finner vi et stort innslag av norsk adel i disse stillingene. Vi finner Ove Bjelke som stiftamtman i Trondheim (1665–1674), og Johan Frederik von Marschalch i Bergenhus stift (1669–1679). I 1674 var altså halvparten av de fire stiftamt besatt av norskbosatt adel. Blant de omkring ti øvrige amtmenn var det seks medlemmer av den gamle norske adelen, slik som Otte Bjelke på Vardøhus og Preben von Ahnen i Bratsberg. Det ser ut til at den norske adelen hadde best sjanse til å oppnå amtmannsstillinger fram til ca. 1675. Fra den tiden beholdt man oppnådde stillinger, men det var bare noen få som fikk nyansettelser. Blant unntakene er Ludvig Rosenkrantz, som i 1680 rykket opp fra å være amtmann i Stavanger til å bli stiftamtman i Kristiansand stift. Først omkring 1700 reduseres det gammeladelige innslaget i amtmannskorpset betraktelig. Men fremdeles satt Iver von Ahnen som stiftamtman i Trondheim (1700–1722).

Historikerne har hatt en tendens til å si at med innføringen av eneveldet gikk man også over fra len til amt. Fullt så enkel var imidlertid ikke

situasjonen. I de nærmeste årene etter 1661 ble betegnelsene len og amt ofte brukt om hverandre. Viktigere er at flere av de gamle forleningsbrevene ble stadfestet, og det ble også utstedt nye forleningsbrev etter innføringen av eneveldet. Først omkring tiden for amtsreformen 1671 er det rimelig å si at lensordningen opphørte. Men helt til 1686 satt den dansk-holsteinske adelsmannen Frederik von Ahlefeldt som lensherre over Hardanger og Halsnøy kloster. Også på noen av lenene satt det norskbo-satt adel.

Det var ytterst få norskbosatte adelsmenn som ikke inngår i gruppene offiserer og lensherrer/amtmen. Det er faktisk kun ett par personer som jeg med sikkerhet vet om. En av dem var Mandrup Schønne-bøle, – lagmann i Nordland. Den andre var Brostrup Gjedde som fra 1653 til sin død 1668 var overberghauptmann i Norge, og fra 1661 også lensherre i Numedal og Sandsvær len.

Gods, skatt og privilegier

Innføringen av eneveldet fikk store konsekvenser for adelens skatteprivilegier. På tross av den formodede stadfestelsen av adelsprivilegiene i 1661, så forsvant i praksis skatteprivilegiene for ukedagsbøndene og adelens sagbruk i 1661–1662. Man skal imidlertid ikke overdrive det økonomiske tapet som disse skatteendringene medførte. Det symbolske aspektet kan ha vært vel så viktig. I de siste tiårene av adelsveldet hadde utgiftene til militærvesenet i Danmark og Norge vært store. Formelt hadde adelen vært fritatt for å betale skatt. Men adelens gamle plikt til å gjøre krigstjeneste, rosstjenesteholdet, hadde blitt omgjort til en egen type kontribusjon som de adelige godseierne stadig måtte betale. Dessuten bevilget adelen ganske regelmessige frivillige gaver til militære formål. Man kan av og til få inntrykk av at det kunne være så som så med frivilligheten. Men den norske adelen hadde også til tider vært raus. Under Hannibalsfeiden avslo Sehested et tilbud om gaver fra den norske adelen med den begrunnelsen at bevilgningen var så omfattende at man umulig kunne ha råd til å gi så mye. Slike kamouflerte beskatninger ble det slutt på etter innføringen av eneveldet.

Et skatteprivilegium som ble opprettholdt, var friheten for adelens setegårder. Fra gammelt av hadde det vært lett å opprette setegårder i Norge, og enkelte adelsmenn hadde hatt opp til ti eller flere setegårder. Det formelle kriteriet var at eieren holdt duk og disk på gården. Opprinnelig må uttrykket ha betydd at eieren skulle være bosatt på gården og

drive den for egen regning. I praksis var det tydeligvis nok at godseieren lot en forvalter bestyre gården. Ofte var skillet mellom en forvalter og en leilending neppe særlig markant.

I 1639 kom det en forordning som historikerne ofte har tolket som en slutt på mulighetene til å opprette nye setegårder. Forordningen kom som sluttproduktet av en strid mellom adel og konge om adelens rett til skattefritak for strandsittere på setegårdenes grunn og for deres sagbruk, samt adelens krav om tollfrihet. På disse områdene ble den eksisterende situasjonen i praksis bekreftet, og kongen måtte oppgi alle forsøk på innskrenkninger i skattefrihet og tollfrihet. Men kongen ville ha en oversikt over hvilke gårder som var å regne som rette, gamle setegårder, – det vil si med minst 40 års hevd. Det ble derfor tatt opp optegnelser over setegårdene. I 1639 forordningen ble det så gitt to bestemmelser for at en gård skulle kunne regnes som en adelig setegård. Det ene kriteriet var å stå på de listene som ble tatt opp. Det andre var at eieren faktisk skulle holde duk og disk der. Denne forordningen kom i praksis ikke til å legge noen demper på adelens muligheter til å ta opp nye setegårder. For det første ble bestemmelsene tolket slik at det var nok at en av kriteriene var oppfylt. Listene fra 1639 fungerte dermed nærmest som fredningslister. Og for det andre så ble tydeligvis ikke definisjonen av hva som lå i det å holde duk og disk skjerpet.

Etter innføringen av eneveldet forandret forholdene seg, særlig fra 1680-årene av. Rentekammeret må ha begynt å stille krav om at bare gårder som oppfylte begge kriteriene fra 1639-forordningen ble godkjent som skattefrie setegårder. Kun ved kongelig privilegium kunne andre gårder oppnå en slik rettighet. Kontrollen med at bestemmelsene ble etterlevd ble stadig skjerpet. For eksempel i 1680-årene foretok Rentekammeret kontrollarbeider hvor svært mange setegårdseiere ble pålagt å legge fram dokumentasjon for gårdenes rettigheter. Det var mange setegårder som ble skattlagt under disse kontrollene. Ofte ble det utlignet skatt med tilbakevirkende kraft. Men Rentekammeret var fremdeles ikke fullt så strengt som det skulle bli under den store nordiske krig. Ved en tilsvarende kontroll i 1712 oppdaget de at enkemadam Handingmann på Ulva på Hedemarken hadde vært gift med en geistlig person, og dermed gikk Rentekammeret til det skritt å etterlikne skatt helt tilbake fra 1680 og fram til 1712.

Etter mine beregninger var det ca. 90 setegårder i Norge i 1661. Fram til 1700 ble det opprettet ca. 20 nye. Men kun tre-fire av disse ble opprettet av medlemmer av gamle adelsslekter, og ingen av norskbosatt adel. De øvrige ble opprettet av nyadlede og andre privilegerte personer.

Men tilveksten ble mer enn oppveid av avgangen. Også en del av de nye-
tablerte forsvant. Omkring 1700 var det ikke mer enn ca. 50 adelige se-
tegårder igjen. Vel 30 av disse var eid av gammel norsk adel. Ytterligere
fire-fem setegårder var eid av medlemmer av slektene Vind og Brocken-
huus, – de omtalte innvandrede adelsfamiliene som slo seg ned som
godseiere i Norge etter 1661.

Godseier og leilendinger

Gjennom 1600-tallet hadde leilendingene på adelsgodset blitt stadig
nærmere knyttet til godset. En side av dette var at leilendingenes ar-
beidsplikt hadde blitt kraftig utvidet. Dessuten kom en stadig større an-
del av leilendingene på adelsgodset til å befinne seg i setegårdenes nær-
het, med de muligheter for godseierkontroll som det medførte. De fleste
godssamlinger ble konsentrert slik at nesten hele leilendinggodset lå i
samme sogn som setegården eller i umiddelbar nærhet av setegårdssog-
net. Fra gammelt av hadde adelsgodset i et gitt område ofte vært fordelt
mellom mange ulike godssamlinger. Arronderingen medførte ofte også
at adelsgodset i et område ble samlet på en eller to hender. Det må ha
oppstått en stadig nærmere kontakt mellom godseier (eller godsbesty-
rer) og leilendinger, – med alt det kunne medføre på godt og vondt for
leilendingene.

Omkring 1680 ser det ut til å ha vært en god del uroligheter blant lei-
lendingene på adelsgodset, og det finnes flere tilfeller hvor bøndene
nærmest må ha gjort opprør mot godseiernes krav. I flere tilfeller måtte
staten gripe inn å bilegge konfliktene. Kanselliet krevde at eierne skulle
kunne dokumentere at deres krav hadde gammel hevd. Men kunne de
det, så forsvarte staten adelsrettighetene mot disse leilendingenes øn-
sker om å få slippe like billig unna som leilendingene på andre gods-
samlinger. Viktig å merke seg er at staten forsvarte adelsprivilegiene,
uansett om den konkrete godseier tilhørte den gamle adelen eller ikke.
Så lenge eieren var en privilegert person, så ble godsets adelige rettighe-
ter ivaretatt.

Adelens syn på eneveldet

Det er nesten umulig å finne konkrete uttrykk for hva den gamle adelen i Norge syntes om den nye samfunnsorden under eneveldet. Åpen demonstrasjon av misnøye var neppe tilrådelig. Man visste nok vel hva som skjedde med en Lykke eller en Rosenkrantz. Kildesituasjonen nærmest umuliggjør undersøkelser av deres private tanker. Det er likevel påfallende at kildene ikke gir spor av misnøyesytringer. Det kan hende at man var svært flinke til å skjule sine spor. Men en annen tolkning er også mulig. Som nevnt, så er det ikke sikkert at bortfallet av skatteprivilegier hadde en så stor økonomisk betydning. Den norske adelen hadde heller ikke på samme måte som sine standsbrødre i Danmark tapt viktige politiske rettigheter. Det er mye som tyder på at den norske adelen før 1660 var mer sympatisk innstilt til en sterk kongemakt enn den danske adelen var. Enkeltepisoder kan ha ført til at den norske adelen ikke hadde et helt uanstrengt forhold til riksrådet. En slik episode var riksrådets avslag på den norske adels ansøking om at den norske kansleren skulle ha fast sete i riksrådet. Etter innføringen av eneveldet fikk adelen beholde en kjerne av de økonomiske og statusmessige privilegier. Og den eneveldige kongemakten fortsatte å forsyne den gamle adelen i Norge med inntektsposter. Dessuten var dette en vanskelig tid for kongerikene. Også adelen kunne nok se nødvendigheten av å bidra når alt sto på spill. Alt i alt er det derfor mye som taler for at det ikke kan ha vært en alvorlig motstand blant den norske adelen mot det nye regimet.

Avsluttende bemerkninger

Innføringen av eneveldet betydde for den gamle adel en fortsettelse av en utvikling som hadde kommet langt på forhånd. En typisk adelsmann var en statstjener, og aller helst en offiser. Medlemmer av den gamle adelen hørte fremdeles med blant de privilegerte i samfunnet, men de var nå kun en del av en ny elite, – sammen med ikke-adelige offiserer, sivilembetsmenn og en del personer fra storborgerskapet. Verken adelen eller den øvrige del av denne eliten hadde konstitusjonelle rettigheter slik som adelen hadde hatt under adelsveldet, da riksråd (og til tider også landkommissariatene i Danmark) hadde vært statsbærende institusjoner på linje med kongemakten, og hvor adelen hadde enerett på de viktigste embetene både i sentralforvaltningen og lokalforvaltningen.

Griffenfeld og hans norske grevskap

ØYSTEIN RIAN

Det har vært vanlig å gjøre et nummer av Griffenfelds borgerlige bakgrunn som Peter Schumacher, og det er forståelig sett i lys av den ekstreme eksklusivitet som preget det danske adelsveldet: Griffenfeld tilhørte ikke den gamle danske adelskasten. Men på mer enn en måte er det en snever vurdering å hevde at han var noe så nær en mann av folket; det var han verken geografisk eller sosialt, og slett ikke nasjonalt.

I 400 år glimret nordmenn med sitt fravær i toppsjiktet, men det er det idag intellektuelt umoderne og politisk ukorrekt å legge noen vekt på. Likevel finner vi enkelte indisier på at det tidlige eneveldet nærmet seg det eneste unntaket. I maktkampen med adelsopposisjonen i det danske riksrådet spilte Frederik 3. flere ganger på at han også var konge over Norge, og i riksrådets siste måneder i 1660 sørget han for at Jørgen og Henrik Bjelke som de første nordmenn ble utnevnt til medlemmer av dette rådet; særlig Henrik Bjelke fikk fortsatt spille en rolle i regjeringsapparatet i København også etter det kongelige kuppet i oktober 1660, og Cort Adeler ble i 1663 rekruttert fra Nederland som marinesjef. I 1664 sendte kongen sin illegitime sønn Ulrik Frederik Gyldenløve til Norge som stattholder, og både Griffenfeld og Gyldenløve etablerte sine grevskap i Norge.

Men meget raskt kom København til å bli enda mer dominerende enn før; nå ble hovedsaken å være sentralt plassert i hovedstadsmiljøet, slik som renblodet dansk adelskap var hovedsaken før 1660. Eneveldet erstattet en type eksklusivitet med en annen. I begge systemer var over 99 prosent av innbyggerne i Danmark-Norge politisk underprivilegert, selv

om det var en forskjell mellom elitens formelle politiske privilegier under adelsveldet og eneveldets faktiske og strukturelle elitedannelse.

I dobbeltmonarkiets eneste universitetsby fikk Griffenfeld anledning til å være student fra han var tolv år gammel. Da ble han blant annet veiledet av rikenes mektigste geistlige, biskopen i København, Jesper Brochmand. Schumacher hadde en tyskspråklig, storborgerlig bakgrunn. Hans mor hadde råd til å bekoste en over åtte år lang *Tour de l'Europe* på ham, og denne eksklusive studiereisen programmerte ham til en aristokratisk livsstilling og livsinnstilling. Han hadde likhetstrekk med Corfits Ulfeldt i kombinasjonen av bråmodenhet og ærgjerrighet, både når det gjaldt hva han ville ha uttrettet og hvilken glans han ville omgi seg med. Både for Ulfeldt og Schumacher bar dette psykologisk vurdert preg av en slags oppkomlingsmentalitet. Den er neppe mest merkbar blant menn som strever med å komme seg opp, men mer med hensyn til menn som har kommet lett til det, slik som Ulfeldt og Schumacher, og begge var ekstreme eksponenter for forskjellssamfunnet. De skulle herske som store aristokrater – begge hentet sin inspirasjon fra Frankrike, og da må vi ikke glemme at i Frankrike fantes det 20 ganger flere innbyggere enn i Danmark og Norge til sammen, og det i et veldig rikt land med et enormt spekter i sitt næringsliv, et land som hadde et elitesjikt hundre ganger større det dansk-norske. I et slikt veldig land fantes det et grunnlag for å leve som en stor aristokrat.

Sett i lys av den elitistiske franske mentaliteten er det mindre overraskende at Schumacher var hovedarkitekten til rangforordningen av 25. mai 1671. Her fikk han realisert sitt samfunnsideal som en moderne europeer. Schumacher var nyutnevnt geheimeråd og geheimesekretær, og han forestilte for kongen at hvis denne opprettet en ny høyadel, ville det forøke enevoldsmonarkens glans og dessuten bryte enigheten i adelen, som inntil da hadde vært likestilt. Rangforordningen ble i oktober 1671 supplert med innstifelsen av Dannebrogordenen. Dermed hadde borger-sønnen gitt støtet til den mest elitistiske samfunnsordning som har forekommet i Danmark og Norge i historisk tid.

Poenget med rangforordningen var at enevoldssamfunnet skulle forankres sosialt i en orden av systematisk ulikhet. Jus, økonomi, sosial posisjon, administrativ, rettslig og politisk myndighet skulle konsentreres i en elite skyhøyt oppe i en søyle med bare enevoldsmonarken over seg som et bindeledd mellom jord og himmel. Det var en erkjennelse av at selv ikke eneveldet var sterkt nok i seg selv, men at også det krevde et materielt grunnlag, en sosial basis.

Det ble bestemt at de to øverste trinnene under kongen skulle besettes av grever og baroner. Grevene forutsattes å disponere over et jordegods som plasserte dem i toppen av Danmarks jordeiende aristokrati, minst 2500 tønner hartkorn. I Norge ville hele landets matrikulerte jord ikke rekke til mer enn 50–70 grevskaper, alt etter hvilken omregningstabell mellom lanskyldspesiene man la til grunn. En stor del av jordegodset var selvsagt ikke disponibelt for et slikt formål. Derfor var det muligheter for langt færre – og i virkeligheten kom det bare to grevskaper til Norge, begge i det nåværende Vestfold. Ingen av dem hadde i den første grevskapstiden et så stort jordegods som greveprivilegiene stipulerte, og greven i det grevskap som Griffenfeld grunnla, bygde aldri opp et så stort gods, men flere tilleggsordninger spilte inn, og oppveide mangelen på jordegods. Og etter norske forhold ble dette store gods.

Griffenfelds grevskap var ikke det første i Vestfold. Allerede samme dag som de generelle grevskapsprivilegiene ble utstedt, 25. mai 1671, ble Ulrik Frederik Gyldenløve utnevnt til greve, og 29. september 1671 fikk han hele Brunla amt i forlening som arvelig grevskap. I 1723 var dette grevskapets jordegods nådd opp i 389 skippund. tunge og det økte til 475 skpd. tunge i 1800, dvs. 2375 finner hartkorn etter omregningen med 5 ganger hvert skippund som nå var den gjengse. Men i tillegg hadde Larvik-greven 85 skpd. tunge utenfor grevskapet, dvs. 425 tønner hartkorn, og det viser at Larvik-godset selv som gods omsider ble et tilstrekkelig stort jordegods. Og når dette godset ble så stort, hang det sammen med at det var et såkalt industrigods, at det gjorde nytte for seg ikke bare i kraft av avgiftene, men også ved at leilendingene ble pålagt store ytelser i tillegg, særlig leveranser og kjøring av trekull. Det fikk de riktignok en viss betaling for, men leveransene var så verdifulle for greven som industriherre at han fikk store tilleggsverdier takket være dette tvangsarbeidssystemet. Hans inntekter av Larvik grevskap var i begynnelsen av 1700-tallet ca. 20 000 riksdaler pr. år. Det økte til det dobbelte i andre halvdel av århundret. Summen av alle ytelser var at Larvik grevskap ble mange ganger mer verdifullt enn et jordegods på 2500 hartkorn ville ha blitt. Og dette grevskapssystemet sikret Gyldenløve seg takket være sin posisjon som stattholder i Norge. Adelsfamilien Lange på Fritsø hadde hatt et stort gods i Larvik-distriktet og den bygde det rundt et kompleks av sager og et jernverk. Men så gikk det ut med Langene. De måtte pantsette godset sitt, og det var dette pantegodset Gyldenløve brukte sin stattholderposisjon til å få kloa i.

Peter Schumachers posisjon ble i begynnelsen av 1670-årene raskt enda mer sentral enn Gyldenløves, men samtidig var hans stilling mer

usikker, noe hans drastiske fall til fulle viste i 1676. Dertil kom at det var lettere å rydde seg plass i Norge enn i Danmark – derfor var det ikke bare Gyldenløve, men også Schumacher som bestemte seg for å legge sitt grevskap i Oslofjordregionen. Som norske kunne vi jo bli smigret av dette, men her dreier det seg nok heller om Norges funksjon som tumleplass for lykkejegere. Mange av lykkejegerne på det midlere nivå hadde ikke noe å reise tilbake til, og de ble værende i Norge; fogdene var mest typiske for dem – de gjorde slike karrierer i sine nye hjemdistrikter at de ble knyttet til disse distriktene og grunnla nye dynastier der. De største lykkejegerne hadde en så svak tilknytning til landet at de ikke gjorde det til sitt hjem, men bare til et objekt for utnyttning. Det var menn som hadde en så høy posisjon i det land de primært var knyttet til at de ble værende der eller flyttet til det maktsenteret som var viktigst for dem, de var fremmede kapitalister og framfor alt toppfolk i regjeringsapparatet i København.

Brødrene Selius og Gabriel Marselis fra Nederland var to tidlige eksemplarer av arten – de fikk stort armslag i Norge i 1640–50-årene, København-matadoren Henrik Müllers lykkejegeri i Norge har vært mindre kjent, men den er et markant trekk i hans karriereoppbygging i 1650-årene. Både Marselisene og Müller skaffet seg store særfordeler sammenlignet med andre næringsutøvere, selv sammenlignet med de største kjøpmennene i Norge, embetskjøpmennene som jeg har kalt dem på denne tiden. Når det gjelder grevskapshistorien står vi særlig overfor Gyldenløve og Griffenfeld, og i Trøndelag var det Joakim Irgens som var den mest framtreddende utøveren av lykkejegeriet ved hjelp av maktutnyttelse. Han presset seg til en hovedpart i Røros kobberverk i 1646 ved hensynsløs utnyttelse av sin stilling som kammertjener hos Kristian 4. og utmanøvrerte sine medpartisanter. Irgens skaffet seg et kjempegods ved giftermål, statsleveranser og krongodssalg – i Nederland, Danmark og Norge. Men han spredte seg slik og han fjernstyrte til de grader at Rørosverket ble kraftig forsømt, med stor sosial misere og bitter uro til følge.

Det er altså i dette selskapet vi må plassere Peter Schumacher. Vi kan ikke vite hvordan han ville ha utviklet seg som greve i Norge hvis han hadde fått fortsette i over 20 år til. Hadde han holdt seg ved makten, ville han aldri ha flyttet til grevskapet – i den tid han hadde det satte han aldri sine ben der. Grevene av Larvik kom aldri til å bosette seg i sitt grevskap, bortsett fra en som ble umyndiggjort på grunn av gjeld og pengesløsning og ble satt på en så liten pengerasjon at han ikke kunne leve på en så lav fot noe annet sted enn i sitt norske grevskap. Og blant Griffenfelds etterfølgere som grever i det som kom til å bli hetende Jarls-

berg grevskap var det bare en greve uten høyt embete og med sviktende inntekter som bosatte seg der – Norge var et land for folk som ikke skulle hevde seg på samfunnstoppen og bruke veldig mye penger. De som hadde svært mye å bruke, trakk pengene ut av landet og brukte dem i Danmark, slik som Suhm gjorde hundre år senere. Min kjære kollega, Ole Feldbæk, er i sitt bind av Danmark-Norges historie rørt over at Suhm var en slik norgesvenn, men det kan forklares nokså nøkternt med at han var en mann som gjennom ekteskap hadde kapret seg flere tønner gull i Trondheim og som siden levde lykkelig til sine dagers ende på disse pengene i København.

I norsk sammenheng var Peter Schumacher en mindre aggressiv lykkejeger enn de andre som jeg her har nevnt. Det henger imidlertid også sammen med at han fikk så liten tid til å bygge seg opp i Vestfold. To måneder etter utstedelsen av rangforordningen, i juli 1671, ble han adlet under navnet Griffenfeld, og i oktober ble han ridder av den nye ordenen Dannebrog. Samtidig med at han ble adlet skaffet han seg et adelig gods ved å makteskifte hustruens arvegods i Antvorskov amt på Sjælland med Tønsberg prostis gods og Sem kongsgård like utenfor Tønsberg, det som i dag er Jarlsberg hovedgård. To år senere, 26 november 1673, ble Griffenfeld utnevnt til greve, og kongen gav ham Tønsberg amt i forlening som grevskap. Dette grevskapet skulle hete Griffenfeld etter sin herre.

Vi kjenner lite til Griffenfelds motiv for å legge sitt grevskap til Tønsberg amt. Der fantes det ikke samme mulighet som i Larvik til å utvikle et profitabelt industrigods. Griffenfeld hadde aldri vært i Norge selv. Men han og Gyldenløve stod hverandre nær i begynnelsen av 1670-årene, så Gyldenløve må ha oppmuntret til etableringen. Tønsbergs store mann på midten av 1600-tallet, den innvandrede sønderjyden og embetskjøpmannen, Anders Madsen, hadde to sønner i Danske Kanselli i noen år fra 1665: Mathias og Oluf de Tønsberg. Mathias de Tønsberg reiste hjem til Norge, der Gyldenløve i 1670 sikret ham embete som rigens skriver. Griffenfeld og Mathias de Tønsberg stod i nær forbindelse etter at de Tønsberg flyttet til Kristiania. Og Griffenfeld hadde dessuten mer familiære bånd til Norge: To fettere var bosatt i det vestlige Oslofjorddistriktet, en i Tønsberg og en i Drammen. Han har derfor fått tilgang på atskillig informasjon om distriktet – fra personer som var slik situert at de kjente til de økonomiske betingelsene og de samfunnsmessige forholdene som ville ligge til grunn for det nye grevskapet.

Det er tydelig at verken Gyldenløve eller Griffenfeld betraktet samfunnsforholdene i dette norske distriktet som et hinder for en slik konstruksjon som et grevskap. Årsakene til dette er trolig særlig to. Den ene

ligger i at tradisjonene når det gjaldt store godseieres dominans over norske bønder ikke var så ulik forholdene i Danmark. Norske og danske historikere har tradisjonelt hevdet at denne forskjellen var svært stor, men særlig Tor Weidling har i senere år godtgjort at adelige godseiere la stort beslag på norske leilendingers ressurser. Og denne dominansen var sterkest i Sørøst-Norge, distriktene rundt Oslofjorden. Den andre årsaken var at disse distriktene i det meste av sin historie hadde vært dominert av Danmark og dansker, i de siste 150 årene først av danske adelsmenn, så mer og mer av danske adelsklienter som etablerte seg som en ny overklasse i Oslofjordregionen, som slik ble et brohode for det danske styret i Norge.

Én faktor var spesiell for akkurat Tønsberg amt. Kronen hadde i 1660-årene solgt unna store deler av sitt gods, men ikke så mye i dette amtet. Der fantes det regionale kongelige eiendomskomplekset Tønsberg prosti – Griffenfeld overtok som nevnt dette godset i et makeskifte i 1671; kongen hadde konfiskert det under reformasjonen, og det var nå kjernen i det gjenværende krongodset i Vestfold. I tillegg til landskylda og bygselavgiftene av dette godset, fulgte det med betydelige avgifter, som leidang, foring og arbeidspenger av prostiets bygselrådige gods, kongetiende av Tønsberg amt og Sandsvær prestegjeld og fornavts-penger som leilendingene betalte for å slippe å fore opp jorddrottens krøtter. Sem kongsgård som Griffenfeld nå også overtok, var ikke med i makeskiftet, det var noe som kongen skjenket sin minister sammen med ytterligere noe krongods i Tønsberg og Brunla amt, leidangen av Sem og Slagen og kallsretten til Sem og Slagen prestegjeld. Kristian 5. utstedte skjøtet til Griffenfeld under to måneder etter proklamasjonen av greveprivilegiene. Trolig hadde planen da alt blitt unnfanget om at Griffenfeld skulle få et grevskap som ville bli lokalisert til dette distriktet.

Den videre godsoppbyggingen i Griffenfelds tid skjedde to år etter at han ble utnevnt til greve. Hans navn ble fra første stund knyttet til hans norske gods og grevskap. Alt ved makeskiftet i 1671 bestemte kongen at hans hovdgård ved Tønsberg ikke lenger skulle hete Sem, som det hadde hett i uminnelige tider – nei, fra nå av skulle det hete etter sin herre, Griffenfeld. Og da grevskapet ble opprettet i 1673, skulle også det hete Griffenfeld. Dette er typisk for ufølsomheten for nedarvet språk og tradisjon. Man etablerte et fremmedlegeme med et fremmed navn i et distrikt som dets herre ikke engang hadde tatt seg tid til å besøke. Det minner om en kolonial mentalitet, der europeiske kolonistører suverent satte sine navn på områder, der det hadde bodd mennesker i uminnelige tider. Men faktisk ble Norge mye mindre rammet av det enn Danmark, der det

var vanlig at adelsmenn skaltet og valt med godsnavnene. Når det gjaldt disponeringen av krongodset og kronens rettigheter, minnet det om den behandling svenske herrer utsatte kronens bønder for i det svenske riket på 1600-tallet – det var en føydal mentalitet – maktens rett å skalte og valte uten hensyn til dem som man skaltet og valt med.

I 1675 kjøpte Griffenfeld det resterende krongodset i Griffenfeld grevskap, samt en del i Larvik grevskap og i Akershus amt. Greven skaffet seg da Strøm hovedgård med jordegods og grunnleie av mange tomter i Tønsberg, Holmestrand og Strømsø. Det kongelige embetsverket stod dessuten til Griffenfelds disposisjon når det gjaldt å sikre ham ytterligere gods. Fra høsten 1672 hadde visestattholder Ove Juel stående ordre om å forhandle på Griffenfelds vegne med eierne av tidligere krongods om kjøp – under press av den bevilling som kongen hadde gitt ham om å innløse gods som kronen hadde solgt.

Griffenfeld gjorde imidlertid ikke alvor av disse planene – trolig fordi investeringer i et tilfeldig strøgods spredt rundt i grevskapet ikke ville lønne seg. Han nøyde seg med å øke godset i Sem, der setegården hans lå, delvis ved hjelp av makeskifte. Likevel nådde Griffenfeld store resultater i sin korte godsoppbyggende tid. De beregninger jeg har gjort tyder på at hans eierandel i grevskapet var større enn noensinne siden under hans etterfølgere som greve.

I 1723 utgjorde grevegodset 14 prosent av Jarlsberg grevskaps jord. Da var jordegodsinntektene av det 848 riksdaler. Da Griffenfeld ble fratatt sitt grevskap i 1676, var godsinntektene 1138 rd., dvs. 35 prosent større. Mye av forskjellen skyldtes at Griffenfeld hadde skaffet seg gods i Larvik grevskap. Ulrik Fredrik Gyldenløve kjøpte Griffenfeld grevskap i 1678. Han døde det om til Jarlsberg grevskap. I 1683 solgte han Jarlsberg videre til feltmarskalk Gustav Wilhelm von Wedel, som var stamfar til det dynasti som den dag i dag sitter på Jarlsberg hovedgård. Ved salget til Wedel beholdt Gyldenløve godset som lå i Larvik grevskap – dermed ble godset redusert vesentlig. Men grevegodset i Griffenfeld grevskap var altså også større enn det ble noensinne senere, og reduksjonen her skyldtes Gyldenløves salg av gårder som tilhørte det gamle Strømsgodset. Ved slutten av Griffenfeld-tiden har derfor grevegodset trolig utgjort 16 prosent av grevskapets jord. Inkludert hans gods utenfor Griffenfeld grevskap var da hans gods større enn Gyldenløves gods, som utgjorde 30 prosent av Larvik grevskaps jord. Griffenfeld har i 1676 trolig eid snaut 350 skpd. tunge i landskyldverdi.

Dessverre for greven var ikke dette godset spesielt økonomisk imponerende. Det er betegnende at han før sagereguleringen i 1688 eide 1

prosent av sagene i grevskapet. Dette var følgelig det motsatte av Larvik-distriktets industrigods – det var et middelalderlig strøgods, dannet av konger og prelater uten kapitalistisk siktemål. Slik gjorde det seg gjeldende en sterk kontinuitet i godsstrukturen fra tiden før grevskapene ble opprettet og framover.

Vi har ikke sagt alt når vi hittil har konsentrert oss om jordegodset. Selve grevskapsordningen baserte seg på privilegier, noen av dem var felles for alle grever. Noen var spesielle for de to Vestfold-grevene, Gyldenløve og Griffenfeld. I begge tilfeller er det hevet over tvil at Griffenfeld selv øvde en vesentlig innflytelse på utformingen av grevens rettigheter. Vi kan dele deres privilegier i to, de politiske og de økonomiske. De to overlappet hverandre i noen grad, men først skal vi se på de politiske privilegiene. De tre første av disse var felles for alle grever, de to siste var spesielle for grevene i Vestfold. De tre fellesprivilegiene var alle avledet av vanlige rettigheter for danske godseiere – to av dem var allmenne på danske gods, mens birkeretten var typisk for de største danske godsene.

1. *Birkerett.* Greven utnevnte dommere i underrettene. Griffenfeld og Gyldenløve utnevnte lagmannen i Tønsberg til overbirkedommer. Fra ham kunne det appelleres til Overhoffretten i Christiania. I 1675 gav kongen Griffenfeld myndighet over Tønsberg, slik at han også skulle utnevne medlemmer av magistraten der, som i rettslig forstand var rådstuerett for byen – og da bestemte kongen at appeller fra rådstueretten i Tønsberg skulle gå direkte til høyesterett i København. Etter Griffenfelds tid ble dette i 1689 gjort til en allmenn ordning, idet de to Vestfold-grevene utnevnte sine egne overbirkedommere, og appeller fra dem skulle gå direkte til høyesterett.

2. *Hals og håndsrett.* Greven fikk full politi- og straffemyndighet over sine undergivne, dvs. overdratt kongens rett til å arrestere og tiltale samt hånd om straffereaksjonene.

3. *Kallsrett.* Gyldenløve og Griffenfeld fikk rett til å kalle prester i alle kirker i grevskapene – i Griffenfeld grevskap dreide det seg om 11 sogneprester og et varierende antall kapellaner. Denne retten var knyttet til eiendomsretten, patronatsretten som vi kommer tilbake til. Kallelsene var ikke tilstrekkelige for prestetilsetninger – i tillegg måtte biskopen godkjenne prestekandidaten.

I tillegg til de tre politiske privilegiene som var felles for alle grever sikret Griffenfeld og Gyldenløve seg ytterligere to betydelige rettigheter, som gav dem en særstatus blant oldenborgmonarkiets grever:

4. De to Vestfold-grevene ble herrer over et sammenhengende geografiske område, ikke bare over sitt eget leilendingsgods. Grevene i Danmark fikk sine privilegier overfor sine egne leilendinger, det var det tradisjonelle systemet – og det var derfor man hadde bestemmelser om minimumsmål på godsene. Vi har sett at det var vanskelig å få tak i så store gods i Norge som 500 skpd. tunge i landskyldverdi. Men det ble på denne måten mer enn oppveiet ved at de tidligere amtene, Brunla og Tønsberg amt, i sin helhet ble gjort til grevskap, med alle innbyggerne der, altså ikke bare grevens leilendinger, men selveierbønder, andre godseieres bønder og alle slags husmenn og strandsittere, samt alle byinnvånere, dvs. at Griffenfeld ble sittende som herre over 13. 000 innbyggere. Selv etter danske forhold var det litt av et tall, Danmark ville ikke ha strukket til mer enn 40 slike grevskap selv om hele befolkningen var blitt fordelt på dem (35 i Norge). Folketallet i Larvik grevskap var under halvparten. Etter Griffenfelds tid, da Gyldenløve solgte Jarlsberg grevskap til Wedel, ble Tønsberg med Holmestrand trukket ut av grevskapet, og det bidrog til at Jarlsberg-regionen fikk et heterogent preg, sammenlignet med homogeniteten i Larvik grevskap, der Larvik med Sandefjord hørte til grevskapet.

5. Kongen overdrog ansvaret for sin skatteoppebørsel til grevene. Dette fikk store konsekvenser: All siviladministrasjon, bortsett fra tollvesenet, ble dermed samlet under greven. Kongen utnevnte ikke noen amtmann eller fogd i disse to grevskapene, idet amtmannens og fogdens viktigste embetsfunksjoner sorterte under greven og hans betjenter. Etter dansk mønster ble grevens godsforvalter den faktiske fogd i grevskapet, under tittelen amtsforvalter. Også andre administrative oppgaver som sentralmyndighetene bestemte, måtte utføres av amtsforvalteren, eller av hans overordnede, som fikk tittel overinspektør. Overinspektøren ble grevens nestkommanderende i grevskapet – i praksis med en lignende status som amtmannen, men denne hierarkiske utvikling tok tid og var ikke fullført i Griffenfeld-tiden; overinspektøren kom i likhet med overbirke-dommeren flere år etter hans fall. Derimot var bondelensmennene der hele tiden. De var direkte underlagt amtsforvalterens myndighet, og var dermed også ledd i det grevelige styringsapparatet, selv om deres dobbeltrolle som både øvrighetens og bondesamfunnets menn også her forlente dem med en betydelig grad av tvetydighet.

De politiske privilegiene i sum sikret greven en svært sterk stilling. Patronatsretten kan tilsynelatende virke uskyldig, men da vil jeg minne om engelskmennenes kyniske observasjon på 1600-tallet med hensyn til

hva myndighetene kunne bruke prekestoler og kirkeritual til: «to tune the pulpit» (å stemme prekestolen). Kirken var tidens store offentlige massemedium, det var politisk viktig å ha kontroll med det som foregikk der, og når befolkningen var misfornøyd eller uvillig i en eller annen sak, var det gunstig for grevskapsøvrigheten å kunne påvirke prestene til å dempe gemyttene. Respekten for den grevelige øvrigheten ble for øvrig innprentet ved at grevefamilien ble tatt med i kirkebønnen, hver enkelt av grevefamilien ble nevnt ved navns nevning. Ved at han kontrollerte dommer, politi- og fengselsmyndigheten ble det betenkelig å opponere mot greven, og han kunne klare seg bedre i interessekonflikter. Ved at han kontrollerte amts- og fogderifunksjonene hadde han en ytterligere administrativ og politisk fordel – det var lettere for ham å få sin vilje igjennom. Greven hadde også fordel av selve utnevnelsermyndigheten til en lang rekke geistlige og siviladministrative stillinger. Dermed kunne han bygge opp et system av patron-klient-relasjoner; det var mange som ble avhengige av hans gunst. Det var en fordel når det gjaldt å utøve makt og øve innflytelse, og det skulle dessuten gi muligheter for ekstra inntekter i et samfunnssystem der det var helt vanlig å betale for goder og tjenester.

Vi går nå over til rent økonomiske rettigheter som grevene sikret seg. Vi kan dele inn i åtte inntektskategorier – av dem var de fire første primært felles for alle grever, selv om også de i tillegg hadde enkelte særnorske implikasjoner. Disse fire fellesprivilegiene sprang ut av sedvanlige rettigheter som danske – og til dels norske – godseiere hadde tilkjempet seg før 1660; de var blitt avskaffet da adelsveldet ble eliminert i det året, med unntak av skattefrihet for hovedgården som fortsatt var et allment adelig privilegium – nå ble de alle fire gitt til grevene. De fire siste privilegiene var inntekter som kongen overdrog spesielt til de to Vestfold-grevene.

1. Skattefrihet for hovedgården. Greven i det senere Jarlsberg grevskap nøt godt av en skattelette på 180 riksdaler for sin hovedgård – lik den sum 30 gjennomsnittsbønder i den tiden måtte betale i skatt.
2. Greven fikk beholde en viss sum av de skatter leilendingene betalte – av et leilendingsgods på 300 tønner hartkorn, dvs. av leilending- og proviantskatten. Det utgjorde 675 rd., lik skatten fra ca. 110 bønder, 7 prosent av bøndene i grevskapet. I tillegg fikk Vestfold-grevene skattefrihet for skatt på jordleieinntekter: hele odelsskatten og rosstjenesten av 300 tønner hartkorn. Fordelen av dette har jeg ikke tatt med i regnestykket over de inntekter greven oppnådde i kraft av alle disse rettighetene.

3. *Patronatsrett*: Eiendomsrett til alle kirker og rett til å disponere inntektene deres (minus drifts- og vedlikeholdsutgifter). Griffenfeld overtok eiendomsretten til 26 kirker. Da greven i 1750–60-årene solgte 20 kirkeeiendommer, tok han inn vel 9000 rd. på det salget. Kirkens tredjepart av korntienden var viktigste inntekt. Kirkegodset utgjorde i gjennomsnitt 2 prosent av bygdenes landskyldverdi. Samlet gav kirkeinntektene 1050 rd. i Griffenfeld grevskap.

4. Bøteinntektene; de var som regel små.

I tillegg kom inntekter som kongen overdrog til Vestfold-grevene:

5. Kongens del av *tienden*. Det var ikke uvanlig på denne tiden at kongen solgte eller overdrog kongetienden. I Griffenfeld grevskap dreide det seg om 1155 rd.

6. *Leidangen* og *foringen*. Disse gamle kongelige skattene innbrakte 1013 rd. i Griffenfeld grevskap.

7. *Arbeidspenger* til kongsgårdene. Bøndene betalte penger i stedet for å utføre pliktarbeid. Arbeidspengene utgjorde 807 rd.

8. Halve *aksisen* i byene. Det var en avgift på øl og vin.

I alt innbrakte disse åtte inntektskildene 4900 riksdaler i Griffenfeld grevskap. Trekker vi fra kirkeutgiftene, ble det igjen vel 4000 rd. Sammen med jordegodsinntektene kom dermed greven opp i en inntekt på nesten 5500 rd. Da Gyldenløve overtok grevskapet i 1678, klarte han å presse inntektene opp i ca. 7000 rd., det hadde nok også Griffenfeld klart – og trolig enda mer hvis han hadde holdt seg ved makten. I tillegg hadde greven store embetsinntekter. Hva Griffenfeld tjente i København, vet jeg ikke, men Grev Wedel fikk f. eks. 10 000 rd. som kommanderende general i Norge i 1684. Her er det imidlertid vel så interessant å konstatere at også inntektssystemet sikret greven en allminnelig samfunnsmakt, idet han hadde økonomiske rettighet overfor alle gårdbrukere, ja alle innbyggere, i grevskapet. At det også skulle bli en ulempe, kom historien til å vise; de grevelige avgiftskravene medførte mange konflikter med avgiftsyterne.

Ennå har vi ikke uttømt fortegnelsen over privilegier. Alle grever oppnådde enerett på bergverksdrift og jakt. Bergverksretten kunne betraktes som en overdragelse av kongens regale, dvs. rett til å bestemme hvordan mineralfunn skulle utnyttes – og kreve avgift av dem. Jaktretten kom i konflikt med andre grunneieres hevdvunne rettigheter i Norge.

Også andre privilegier ble knyttet til Vestfold-grevenes eiendommer. Det gjaldt den tidligere omtalte rett til å innløse alt krongods som var blitt avhendet til andre kjøpere, uavhengig av om kongen hadde solgt godset med gjenløsningsrett eller ikke. Dessuten gav kongen de to grevene rett til å makeskifte med kronens, prestebordenes, kirkenes og andre kirkelige institusjoners gods. Andre som makeskiftet med kronen, måtte gi dobbelt landskyldverdi i vederlag – de to grevene slapp med å gi like for like.

Griffenfelds grevetid i Vestfold ble sterkt preget av fjernstyre. Han forpaktet bort godset og senere grevskapet til Hartvig Nielsen Oxenløve. Denne var selvsagt dansk som de fleste karrierister i Norge på den tiden – en senere, men ikke så vellykket etterligner av sønderjyden Anders Madsen, som fra 1630-årene var blitt Tønsbergs rikeste og mektigste mann, stamfar til Tønsberg-dynastiet. Andre dominerende sønderjyder i Vestfold på denne tiden var de to fogdene der, Søren Herkules og Claus Røyem, Herkules i Brunla amt, Claus Røyem i Tønsberg amt., alle kombinerte som Anders Madsen embetsinnehav med kjøpmannskap, bl. a. med omfattende skipsrederi.

Hartvig Nielsen Oxenløve var sønn til en tollersom i tillegg var borgermester i Stege på Møen. Oxenløve kom til Norge i 1660 og gikk i Anders Madsens fotspor som forvalter over Tønsberg prostigods, det som kongen solgte til Griffenfeld i 1671. Den 2. november 1671 forpaktet Griffenfeld godset til Oxenløve, og fra 1673 forpaktet den nykreerte greven også grevskapet til ham. I Larvik grevskap gjorde Gyldenløve det samme; han satset på forpaktning i de første årene. Fritsø-bedriftene forpaktet han bort for seg; jernverket til Peter Børtning, jernverkseieren på Fossum ved Skien, sagbruket først til admiral Cort Adeler, som selv residerte i København, men nylig hadde skaffet seg det store Gimsøy-sagbruket i Skien – etter tre år til en mann i Drammens fremste sønderjyske dynasti, trelasthandleren Niels Mecklenburg. Jordeboksinntektene og de allmenne inntektene i Larvik grevskap forpaktet Gyldenløve bort til fogden i det tidligere Brunla amt, Søren Herkules og fra 1675 til den tidligere Tønsberg amt-fogden, Claus Røyem. Når begge Vestfold-grevene satset på forpaktning, hadde det sammenheng med at de var travle embetsmenn som ikke ville bry seg med dag til dag-styret – selvsagt var det også et forsøk på å maksimere sine inntekter, bl. a. ved å unngå den tapsrisiko som var forbundet med egendrift.

Røyem fortsatte som fogd i Tønsberg amt fram til grevskapsopprettelsen. Da overtok Oxenløve fogdefunksjonene, og 13. januar 1674 inngikk han forpaktningkontrakt med Griffenfeld: alle godsinntekter og greve-

lige inntekter var inkludert. Dessuten forpaktet Oxenløve trelasttienden av Tønsberg, Holmestrand og Strømmen tolldistrikter. Dermed hadde han en dominerende stilling, og det er i hvert fall tydelig at sogneprest i Andebu Peder Kristiansstad (fra byen K. i Skåne) kunne styre sin begeistring over det. I et privatbrev til en embetsbror kalte han grevskapsforpakteren «herr baron Hartvig her i lenet» – og tilføyde: «jeg vil tro at ingen tør indbilde sig mer end han». Jeg fant en viktig indikasjon på at «baron Hartvig» hadde problemer med å hevde sin autoritet. Ved utgangen av 1675 var de utestående restansene for kgl. skatter hos bøndene i grevskapet over 7600 rd. – større restanse ble det aldri under den store nordiske krig da skattene i åtte år var like høye som de da hadde vært i ett år. Oxenløve selv brukte sin posisjon som regnskapsbetjent til å drive utlånsvirksomhet. Da han døde i 1677, hadde han utestående fordringer til 77 personer på ca. 10 000 rd.

Griffenfeld selv viste seg i sin korte tid mindre grådig enn Gyldenløve. Han lot kirkevergene disponere alle de kirkelige inntektene, og dermed satte han dem i stand til å sørge for et skikkelig vedlikehold av kirkebygningene. I og for seg var ikke dette noen sterkt altruistisk handling. Griffenfeld var ikke noen fattigrotte, og hans egen glans som greve ville kunne skinne enda klarere når kirkene hans var i god forfatning. Men hans grevekollega Gyldenløve så ikke slik på det. Gyldenløve var mer gjerrig når det gjaldt hans penger, og spinket og sparte slik på sine kirkeinntekter at kirkene i Larvik grevskap ble stående og forfalle. Det er mulig Griffenfeld tok mindre sjanse på å bli kritisert enn Gyldenløve, eller kanskje at han var mer interessert i kirker som gudshus og kulturhistoriske monumenter. I alle fall hadde han så store embetsinntekter at han ikke hadde behov for å maksimere uttaket fra Vestfold.

Ingen av de to Vestfold-grevene skiftet ut grevskapenes dommere. Jeg har før nevnt at de brukte lagmannen i Tønsberg som overbirkedommer. Også sorenskriverne fikk fortsette som underrettsdommere, som sorenbirkeskrivere – i Tønsberg amt, nå Griffenfeld grevskap, var det fire av dem. Grevene regnet nok med at de ikke behøvde å frykte obstruksjon: dommerne satt på grevens nåde.

Heller ikke Griffenfelds fall i 1676 medførte umiddelbare og sterke rystelser i Vestfold. Folk må jo ha merket seg at kongen trakk inn forlening og eiendommer. Hartvig Oxenløve mistet sin forpaktning, men ble ikke støtt helt ut i kulden: han fikk forpakte Griffenfeld hovedgård. Området var igjen et kongelig amt. Som stattholder og kongelig favoritt øvde Gyldenløve en avgjørende innflytelse på forvaltningen. Det må ha vært han som har fått sin underordnede, oberstløytnant Hans Ernst von Trits-

chler, utnevnt til amtmann. Gyldenløves forpakter i Larvik grevskap, Claus Røyem, overtok fogdebestillingen ved siden av sitt tilsvarende arbeid i Larvik grevskap, og han må ha vært den som stod for det meste av det som ble gjort, for Tritschler var opptatt i krigen. I realiteten ble mye overlatt til Røyems fullmektig, Thomas Jørgensen, og lensmennene ute i bygdene. Så i 1678 kjøpte Gyldenløve grevskapet og dets gods av kongen for nesten 100 000 rd. Dermed var rentabiliteten vel 5 prosent – et akseptabelt nivå i en inflasjonsfri tid. Men for å øke den pådrog Gyldenløve bøndene et avgiftssjokk. De turde ikke å opponere mot forhøyelsene i hans tid som Jarlsberg-greve, men dette førte til mye turbulens etter at Gustav Wilhelm von Wedel overtok Jarlsberg grevskap i 1684 – det endte med at halvparten av avgiftsforhøyelsene ble fjernet, eller sagt på en annen måte: greven klarte å beholde halve forhøyelsen.

Griffenfelds fall var trolig en fordel for befolkningen – ikke fordi han så langt hadde vist seg som en spesielt urimelig herre — det hadde han ikke — men hvis han hadde klart å konsolidere sin store regjeringsmakt, viller det ha vært fare for at han ville ha bygd ut en stadig sterkere grevemakt i Oslofjordregionen. Sammenligningen med Gyldenløve gir indikasjoner på det: Hans sentrale maktposisjon satte ham i stand til å konstruere et stadig mer monolittisk system i Larvik grevskap. Grevene Wedel ble aldri så sentrale i eneveldets maktapparat; de kom til å bli nokså ressurssvake både maktpolitisk og økonomisk sammenlignet med andre aristokrater, og utover på 1700-tallet ble grevemakten stadig mindre tyngende i Jarlsberg grevskap. Grevene Wedel ble mer og mer en slags ombudsmenn som tok stilling til ulike konflikter mellom befolkningsgrupper – alltid med en tendens til å støtte det store bondeflertallet, som de utviklet et paternalistisk forhold til. Det bidrog til nærheten og varmen i dette forholdet at grevene Wedel i motsetning til Gyldenløves etterkommere oppfattet seg som norske og ikke som danske. Dermed kom heller ikke posisjonen som greve til å bli noen politisk belastning for Herman Wedel Jarlsberg på begynnelsen av 1800-tallet. Hans troverdighet som liberal politiker ble ikke rokket av forholdene i hans grevskap. Også slik ser jeg en kontrast mellom eneveldets konstruktør Peter Griffenfeld og den unge liberale rettsstats ledende politiker, Herman Wedel Jarlsberg.

Litteratur

Øystein Rian: *Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671–1821*. Tønsberg 1980.

Øystein Rian: *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*. Oslo 1997.

Vegen til Munkholmen

STEINAR SUPPHELLEN

Ein tidleg *junidag* i 1680 vart statsfangen Peter Schumacher, tidlegare grev Griffenfeld, sett i land på Munkholmen frå fregatten «Antonette», medteken og sjukeleg etter ei sjøreise som hadde vart i nesten tre veker. Oberst G. Kr. Schultz som hadde hatt ansvaret for han under reisa, kunne overlevera han til kommandant Svend Skien på den festninga der han skulle bli dei neste 18 år. Han var komen til endestasjonen for sitt liv, staden der han skulle innesperrast resten av si livstid.

Korleis gjekk det til at rikskanslaren, greven og verdensmannen Peter Schumacher Griffenfeld hamna på Munkholmen, ein forblåst holme i Trondheimsfjorden? Det skal vera vårt tema. Vi skal sjå på korleis vegen gjekk reint ytre sett, og vi skal stilla spørsmål om kvifor hans livsveg kom til å føra nettopp til Munkholmen.

Lat oss prøva å gå vegen baklengs.

Fregatten «Antonette» hadde 16. mai 1680 teke Griffenfeld om bord ved Rungsted ved København. Dit kom han i ei lukka vogn som tilhørde broren, Albert Gyldensparre, og med følge av oberst Schultz som hadde fått fangen overlevert av kommandanten ved Kastellet i København.¹ Det var starten på den fysiske reisa til Munkholmen. Det hadde då ei tid vore klårt at ferda skulle gå dit, men vi veit ikkje når det vart avgjort og heller ikkje når Griffenfeld fekk vita det.

¹ Framstillinga byggjer i høg grad på A. D. Jørgensen: *Peter Schumacker Griffenfeld*, I–II, Kbh. 1893–94.

Det vi veit er at det etter avslutninga av krigen i 1679 gjorde seg gjeldande tankar mellom slekt og vener om at det kanskje kunne oppnåast lettingar i Griffenfjelds straff og vilkår, kanskje jamvel frigjeving av han. I brev frå engelske vener vart det til mora, Marie Motzfeld, i juli 1679 fortalt at dei hadde fått den engelske konge til å instruera sin utsending til København om at han skulle verka for frigjeving av Griffenfjeld.

Om slike freistnader vart gjort, viste dei seg fåfengde overfor kongen. Det blir også hevda at jamvel kongens søster, Ulrika Eleonora, som nettopp i mai 1680 vart gifta bort til svenskekongen Karl XI, skulle ha bede kongen om å gjera fengslet mildare for Griffenfjeld.

Under krigen 1675–79 hadde han vorte sitjande i Kastellet. Når krigen no var slutt, var tida komen til å finna ei meir permanent ordning og få Griffenfjeld bort frå byen. Eit fengselsvesen eksisterte ikkje, men statsfangar vart gjerne plasserte på festningar der dei kunne haldast under militært oppsyn. Eit aktuelt alternativ var truleg Hammershus, festninga på Bornholm der Leonore Christina og Corfitz Ulfeldt hadde sete ein periode frå juli 1660 til desember 1661. Men kanskje gjorde røynslene med desse to at kongen helst såg Griffenfjeld send enno lenger bort.²

Ein reknar med at det var den norske statthaldar Ulrik Frederik Gyldenløve, kongens uekte bror og Griffenfjelds tidlegare nære ven og fortrulege, som sterkast medverka til at Munkholmen vart valgt. Hausten 1679 var han tilbake i København, og han var opplagt av dei som syntest Griffenfjeld hadde fått hard medfart. Ved seinare høve sa han åpent at dersom han sjøl hadde vore ved hoffet då det vart aksjonert mot greven, ville det ikkje gått han så ille. At Griffenfjeld skulle hamna på Munkholmen var i alle fall avgjort 7. mars i 1680. Under denne dato gjekk det ordre frå Gyldenløve til generalmajor von Hoven, høgste militære sjef i Trondheim, at det skulle gjerast i stand «tvende bekvemme værelser udi det inderste tårn på fæstningen Munkholmen, således at de kan være varme og digte til at logere udi».

Dermed var det klårt at vegen gjekk til Munkholmen, bort frå sentrum i riket og bort frå Kastellet. Kastellet eller Citadellet ved Fredrikshavn som det også vart kalla, hadde vore hans opphaldsstad i to omgangar frå 11. mars i 1676 til 16. mai 1680. Det var eit relativt nytt byggverk, omgjeve av høge bastionar og doble vassgraver, bygt på fuktig grunn, og alt frå starten ein lite sunn stad å bu på. Soldatar var innkvarterte her og noko utstyr lagra. Hit vart Griffenfjeld ført ved fengslinga den 11. mars 1676, den dagen det meste rasa saman i hans liv. Her trudde han også ei tid at

2 Sjå t. d. Steffen Heiberg: *Enhjørningen Corfitz Ulfeldt*, Kbh. 1993

han skulle leva sine siste dagar. Etter at dommen fall 26. mai 1676, var det klårt at vegen ville gå til rettarstaden. Dit vart han også ført om morgonen 6. juni 1676. Alt var gjort i stand. Broren hadde sytt for liktøy og kiste som sto klar, to prestar var til hans disposisjon, publikum var møtt fram, våpenskjoldet hans, eit stort og prangande eit, var henta frå Helligånd-kyrkja, nattmannen var på plass som vikar i bøddelstillinga som sto ledig. Sjølve seremonien, fullbyrdinga av straffa, starta med at nattmannen smadra og trakka på våpenskjoldet hans og proklamerte at han var fråteken all ære og skulle ikkje lenger nemnast Griffenfeld, men Schumacher. Han fekk så tilbod om bind for augo, men avlo det. Så tok han parykken av, og ba dernest nattmannen utføra si gjerning med kraft når han knelte på det utbreidde svarte kledet og breidde armene ut. Han ba så ei stund med folda hender, breidde dei så ut, heldt nakken høgt og stivt i været og venta på det profesjonelle hogg med skarprettarsverdet som nattmannen hadde gjort seg klar til. Men i staden for sus av sverdet lydde det eit utrop frå kongens generaladjutant Hans Schack: «Holdt! Der er pardon.» Generaladjutanten hadde fått det oppdrag av kongen å forkynna benådning på rettarstaden. Litt tid gjekk det før Griffenfeld vart stabla på beina og han fullt forsto at enden endå ikkje var komen.

Vi kan hevda at det var nettopp her – 6. juni 1676 – Griffenfeld starta på vegen til Munkholmen, sjøl om ingen visste det då. I kista som sto klar var det berre restane av det storfelte våpenskjoldet som hamna. For Griffenfeld gjekk vegen i første omgang tilbake til Kastellet til kummerlege kår i påvente av ei meir endeleg plassering.

Reelt hadde reisa til Munkholmen kanskje starta endå litt tidlegare enn på rettarstaden. Då alt vart gjort klart til avretting av Griffenfeld 6. juni 1676, var det truleg berre ytterst få personar som visste at avretting ikkje ville skje, at hans livsveg ikkje skulle enda der, men at han skulle benådst med evigt fengsel som det vart uttrykt. Dommen som var avsaugt og forseгла av ein timannskommisjon 26 mai, var ikkje til å ta feil av. Men same dag hadde kongen også motteke votum frå den ellefte mann i kommisjonen, den gamle adelsmannen Kristen Skeel som uttrykte tvil om at det var påvist majestetsforbrytelse, og som ba om at hans namn ikkje måtte knytast til ein eventuell dødsdom. Kongen hadde teke dette votum nådig opp, og kanskje alt på dette tidspunkt bestemt seg for benådning til livsvarig fengsel. I alle fall tok han ei slik avgjerd i dagane mellom 26. mai og 6. juni. Vi kunne då også hevda at med denne avgjera starta vegen til Munkholmen for Griffenfeld.

Men lat oss no løfta oss opp til eit litt meir generelt perspektiv på denne vegen til Munkholmen. Vi vil stilla spørsmålet om når Griffenfeld

eigentleg kjem inn på den vegen som førte han til Munkholmen, til kongens evige fengsel. På kva tidspunkt og kvifor fekk livet hans ein slik kurs? Er der eit klårt vendepunkt, eller måtte det uavvendeg gå som det gjorde, slik at det ytre omslaget er relativt tilfeldig? Dermed gjev vi oss inn på spørsmål som det knapt kan svarast sikkert på, men som li-level er interessante.

På det ytre plan er det ikkje vanskeleg å datera eit skilje i Griffenfelds livsløp. Fram til 11. mars 1676 hadde Griffenfeld gjort ein stadig meir lysande karriere. Vegen hadde gått til dels bratt oppover for den velstuderde vinhandlarsonen. Etter 11. mars gjekk det derimot nedover nærmast i fritt fall og berre på terskelen til ein død i djupaste vanære vart vegen av kongeleg nåde styrt mot Munkholmen. Kvifor kom dette fallet?

La oss sjå litt på rettssaka og dommen mot Griffenfeld.³ I tida mellom arrestasjonen 11. mars og dommen 26. mai vart det arbeidd med å granska hans embetsførsel, klårleggja hans kontaktar og private forhold, utarbeida tiltale og grunngje ein dom. Granskinga var eigentleg ei sak for kongens hovudanklagar, generalfiskalen. Sidan Kristen Pedersen ikkje hadde den tillit at han åleine kunne setjast på ei slik sak, følgde kongen råd om å innkalla ein holsteinar med ein viss juridisk kompetanse, og denne Otte Moritzen eller Mauritius kom til å utarbeida hovudtiltalen. Til å døma i saka utnemnde kongen i alt elleve mann, fem adelsmenn, av desse fire som var geheimerådar og medlemmer av statskollegiet, fire borgarlege personar som alle var medlemmer av høgsteretten, ein generaløytnant som kan oppfattast som militær sakkunnig, og ein kanselliråd med spesiell kjennskap til tyske saker.⁴ Griffenfeld fekk svara for seg både munnleg og skriftleg, men utan tilgang til sine papir som av klagarane vart gjennomleita for å finna bevismateriale.

Den originale dommen av 26. mai 1676 inneheld påstand om fire typar brotsverk, ei trykt tysk utgåve er litt annleis formulert og redigert. Det første er Crimen Simonia, som består i at Griffenfeld påvisleg har teke i mot til dels store pengesummar av personar som ville oppnå både geistlege og andre embete. Dette er alvorlege brot mot kongens forbod mot «Skjenk og gave» i samband med embetstilsetjingar. Det andre vert kalla Crimen Concussionis og består i å skipla retten for folk også ved bruk av betaling. For det tredje er det tale om Crimen Perjurii, det vil seia brot på lovnader og uredeleg framferd. Men alvorlegast er det siste kla-

3 Mareriale frå rettssaka finst samla i Dansk Rigsarkiv, Kongehuset og rigets arkiv, Sagen mot storkansler, grev Griffenfeld.

4 Dei fem adelsmenn var: Ove Juel, Korfitz Trolle, Kristen Skeel, Ejler Holck, Thomas Fincke, dei fire borgarlege: Peter Resen, Henrik Mathesius, Peter Lassen, Titus Bülcke, og dei to siste: gen. lt. Frederik Arenstorf og kanselliråd Konrad Hesse.

gemålet om Crimen Læsæ Majestatis – majestetsforbrytelse. Det som her var påvist meinte dommarane kvalifiserte til tap av gods og ære med utsletting av greveleg namn og våpen, og «livet bør han derefter at miste, så hans hoved fra kroppen ved sværdet vorder separeret». Berre ein av dommarane, den før nemnde Kristen Skeel, fann at dei brev som var framlagde i retten ikkje kunne seiast å visa klårt og tydeleg at Griffenfeld verkeleg hadde hatt gåande noko åpenberrt svik mot kongen, og at grunnlag for dødsdom derfor ikkje var udiskutabelt til stades.

Vi kan merka oss at det er ikkje ei spesiell sak eller eit spesielt brotsverk som fører til denne domen over Griffenfeld, men ei rekkje saker som har gått føre seg over tid. Det er ikkje ei konkret handling som fører til fallet.

Korleis prøvde Griffenfeld å svara for seg? Var han skuldig? Visste han sjølv kva tid han hadde slege inn på den vegen som skulle enda på Munkholmen?

Griffenfeld oppfatta knapt alvorret i sin situasjon dei første dagane etter arrestasjonen. Han avviste alle klagemål. Berre på eitt punkt måtte han gå med på at han sto svakt. Det galdt dei inntekter han hadde hatt ved embetstilsetjingar han hadde medverka til. Men her var han i ein gammal tradisjon og det meste hadde gått relativt åpent føre seg. På andre punkt meinte han å kunna avvisa all skuld. Han hadde handla åpent, delvis etter å ha spurt seg føre hjå kongen, og når det galdt det som skulle vera majestetsforbrytelse, meinte han også å kunna gjera åpent greie for alle forhold og visste seg ikkje skuldig i minste svik mot konge og fedreland.

Kva som ellers var hans inste meining og forståing av situasjonen kan vi ikkje vita. Kanskje kunne han i ettertid sjå relativt klårt kvar starten låg på den utvikling som førte til fall, sjøl om han kjende seg uskuldig og urettvist behandla.

Kan vi finna fram til kva som eigentleg gjekk gale, og den reelle starten på vegen til Munkholmen? Vi kan i alle fall prøva.

Andre har prøvt før, og når vi ser på litteraturen, er det litt ulike tolkingar å finna. For samtida var det eit stort sjokk at Griffenfeld fall frå sin høge posisjon og at han vart framstilt som ein landssvikar, sjøl om han alt i si stordomstid var utsett for sterk kritikk t. d. i smedeviser. Dei ga uttrykk for både hat og vanvyrndnad overfor oppkomlingen som hadde fått så stor makt, formidla klager over korrupsjon, og mange ville rykte. Men det gjekk ikkje lenge før det vart sagt at han hadde vorte ute for vondskap og bakvasking. Hans fall førde ikkje til forbetringar i styringa, og med krigen, som det var kjent at han var motstandar av, gjekk det

ikkje godt. Snart utvikla det seg ein tradisjon om at han hadde vorte felt av vonde fiendar, og momentet av eventyr i hans karriere kunne dyrkast, slik det ofte seinare har skjedd. Det har såleis tidleg funnest ein tradisjon som ikkje har funne grunnlag for fallet hjå Griffenfeld sjøl, men hjå hans motstandarar og domarar. Vegen gjekk til Munkholmen fordi oppkomlingen vart for stor for omgivnadane og den veletablerte tradisjonelle elite.

Hjå Edvard Holm finn vi følgjande framstilling: «Men enhver ved, at Kristian V ikke i Længden havde Sjælsstorhed til at taale Griffenfeldts Overlegenhed, især da denne ingenlunde altid traadte frem i de rette Former. Hand lod sig ophidse til at føle sin kongelige Stolthed krænket, og i denne Stemning laante han Øre til den Bagvaskelse, som Griffenfeldts Fjender fyldte ham med. Saa faldt den store Mand, hvis sørgelige Fængsel er en av de værste Plætter i vor Historie».⁵

Det er naturleg at Griffenfeld vart mistrudd og misunnt og fekk personlege motstandarar. Men det i seg sjøl er ikkje nok. Om det skulle føra til hans fall, måtte det i alle fall vera noko konkret i hans oppførsel som kunne gripast tak i og gjerast sak av, og han måtte tapa kongens tillit og nåde.

A. D. Jørgensen gav i 1893–94 ut ein tobinds biografi over Griffenfeld. Framleis er det kanskje den største og grundigaste samanhengande framstilling av hans liv. Jørgensen samla og ordna mykje materiale særleg om rettssaka mot Griffenfeld. Det finst no i Kongehusets og rigets arkiv i dansk riksarkiv. Jørgensen drøftar ikkje eksplisitt kvifor Griffenfeld fall, men synest vilja skriva det mest på hans personlege utvikling. Han skjøna ikkje når grensa var nådd for hans maktutøving og personlege utfalding.

Som ein særleg viktig indikasjon på dette ser Jørgensen dei planane Griffenfeld hadde om giftarmål med den franske prinsessa av Tarant, Charlotte Amélie de Trémouille, som på grunn av slektskap med den danske dronning var ved hoffet i København frå 1672. Med den franske utsending til København, Terlon, som mellommann, fridde Griffenfeld til denne høgfyrrstelege person hausten 1674. Det vart avslag med forsikring om at giftarmål med ein så lågætta mann ikkje kunne koma på tale. Både frieriet, avslaget og tiltak for å halda det løynt på grunn av eit dobbelspel som gjekk føre seg, får Jørgensen til å skriva følgjande:

5 Edvard Holm: *Danmark-Norges indre Historie fra 1660 til 1720*, Del II, Kbh. 1886, s 110.

«Således kom dette frieri til at kaste den første mørke skygge over Griffenfeld, lige efter at han havde nået toppunktet af sin ophøjelse; det er det første sikre tegn på, at den ligevækt, som havde været hans stolthed og hans styrke, var ved at gå tabt under lykkens alt for stærke medbør.»⁶

Etter Jørgensens syn hadde Griffenfelds styrke vore eit intellekt og ei sinnslikevekt som sette han i stand til solide, overlegne vurderingar av kva som var tenleg og realistisk både for eigen del og for rikets del. Dette førte han til dei store høgder, til stadig auka makt og prestisje. Men så svikta denne likevekta og fekk han til å overskrida fårlege grenser. Utan å merka det mista han kontrollen og det realistiske sjølbiletet. Framgangen og lykka vart for sterk, den blenda han slik at han ikkje i tide merka at kursen måtte justerast, at han måtte leggja band på seg. I Jørgensens framstilling blir Griffenfeld først og fremst offer for hybris, for overmot. Han misser sin gode realitetssans. Dette er det som fører til fallet, dette fører han til sist til Munkholmen.

Men Jørgensen vil også forklara kvifor denne grenseoverskridinga kunne skje, og kvifor Griffenfeld så sikkert og sorglaust kunne gje seg inn på vegar som han burde vita var fårefulle og kunne kasta mistanke over han, og kvifor han først lenge etter fengslinga kunne skjønna at han var ille ute.

Når det gjeld realitetane, meiner Jørgensen at Griffenfeld handla i god tru både i indre og ytre politikk. Han var ingen svikar, «han hadde sikkert aldri tenkt på at tjene nogen anden end sin konge og sit fædreland; han ophørte intet øjeblik i sit hjerte at være en ærlig dansk mand.»

Han hevdar at sjøl om Griffenfeld kan seiast å ha gått «som betagen af en rus det sidste års tid før sit fald; han synes at have tabt den rette målestok for de forhold som omgav ham»⁷, så er ikkje dette nok til å forklara hans handlemåtar, dei skil seg dessutan ikkje avgjerande frå tidlegare aktivitet. Den djupaste årsak skal søkjast i hans oppfatning av den nye, den siste, den endelege statsform som han sjøl hadde vore med å utforma. Jørgensen meiner at Griffenfeld levde i den sterke tru at einveldet var gjeve av Guds nåde, og at dette innebar i det minste at kongen alltid ville vera i stand til å sjå kven som var hans trufaste tenar. «Deri bestod jo nemlig efter absolutismens filosofi den egentlige hemmelighed i al statsstyrelse, at den, som var båren og salvet til konge, forstod at vælge de rette mænd eller den rette mand til magtens udøvelse, så det blev en regjering til folkets sande lykke». Dette har Griffenfeld trudd fullt og fast hevdar Jørgensen. «Hvad der end sker, har han sikkert tænkt, vil

6 A. D. Jørgensen: *Peter Schumacker Griffenfeld*, II, Kbh. 1894, s 203

7 Sm. st. s 407

jeg kunne tale mig til rette med majestæten: «kongens hjerte er i Guds hånd.»»

At dette likevel ikkje var tilfelle, det er i følge Jørgensen, Griffenfelds tragedie. Dei grunnleggjande vilkår for hans handlingar var ikkje slik han trudde. I staden for å skjøna at Griffenfeld var hans mest trufaste og verdifulle tenar, kom kongen til å hevda at «gierrighed og ærgierrighed har ødelagt dette menneske.» Dette kan Jørgensen for så vidt slutta seg til og skriv at «Han forfulgte med voksende lidenskab det mål at blive rig, blive hædret over alle andre, at kunne alt, råde for alt, bære alt».⁸ Men djupast sett skriv fallet seg likevel, i følge A. D. Jørgensen, frå feil teori om statsforma. Tru på feil teori, hans mistolking av dei rammer han måtte operera innanfor, førte til dei handlingar som i sin tur vart mis- tolka som majestetsforbrytelse og difor førte til fall.

I 1910 gav Knud Fabricius ut ein biografi over «Griffenfeld», og har mange merknader til Jørgensens framstilling som han likevel gjev mykje ros. Når det gjeld grunnen til fallet, vert det lagt vekt på at Griffenfeld frå årsskiftet 1675–76 hadde kome i ein situasjon der arbeidsmengda hadde vorte for stor, alt som skulle gjerast både på ytre og indre plan trykte han ned og fekk han ut av balanse. Den spanske gesandt Fuenmayor fekk sjansen til å gjera det avgjerande trekk. Men kjernen var kanskje likevel endringa i forholdet til kongen, som Fabricius uttrykkjer slik: «Staten var hos ham i Færd med at fortrænge Fyrstens Person». Han hadde teke til å sjå seg meir som statens første tenar enn som kongens.⁹

I Dansk Biografisk Leksikon frå sist i 1930-åra skreiv C. O. Bøggild Andersen om Griffenfeld. Når fallet skal forklarast, skriv han om personleg gjerrigheit og ergjerrigheit. At oppnåinga av den største makt og ære skulle ha endra hans psyke, har han lite tru på. Derimot meiner han å finna teikn til intellektuelt forfall frå 1674–75 «hvad enten nu Hovedaarsagen var Overanstrengelse i Arbeidet eller Virkningerne af en for stærk erotisk Udfoldelse paa en af Naturen spinkel Fysik.»

Men når det gjeld den umiddelbare årsak til fallet er han ikkje i tvil. Fallet kom av at den spanske utsendingen til København oppdaga hemeleg kontakt med Frankrike som førte med seg at den franske regjeringa kunne korrespondera med sin utsending i Stockholm via København gjennom innlegg i brev som bar Griffenfelds namn. Det vart hevda at på denne måten hadde det frå Frankrike gått gode råd til svenskanen om dei krigerske operasjonar mot Danmark. Griffenfeld samarbeidde med fienden. Den spanske utsendingen fekk overfeltmarskalk, hertug

⁸ Sm. st, s 406–409

⁹ Knud Fabricius: *Griffenfeld*, Kbh. 1910, s 249.

Hans Adolf av Pløn, ved nyttår 1676 nybakt geheimråd og sjef for kongens militære styrkar, til å gå til kongen med slike opplysningar, og dermed kom arrestasjonen.

Hjå Bøggild-Andersen blir vi ståande med eit bilete av ein ærgjerrig person som etter eit visst intellektuelt forfall går inn på utanrikspolitiske eventyr som feller han og fører til oppdaging av andre svikt i tenesta.

I den nyare utgåva av Dansk Biografisk Leksikon (1980) er det Steffen Heiberg som skriv om Griffenfeld. I hans framstilling blir den konkrete hendinga som fører til fall at den spanske utsending Fuenmayor i februar 1676 greidde å få tak i franske brev som avslørte ein korrespondanse som kunne tolkast kompromitterande både for Griffenfeld og dermed for Danmark overfor dei allierte krigførande partane. «For at Danmark ikke skulle blive alvorligt kompromitteret i de allieredes øjne, var Griffenfelds fall en nødvendighed.» Etter Heibergs framstilling er det tre ting Griffenfeld har gjort feil. Han har på ulik måte og delvis unødvendig skaffa seg uvener, han har utnytta sin posisjon til å skaffa seg personlege vinningar, og han har ikkje sikra sin dristige diplomatiske korrespondanse godt nok. Griffenfeld blir ståande som ein uheldig mann. For innhaldet i sin utanrikspolitikk får han ros. «Både samtid og ettertid har sett denne som et farlig dobbeltspill, men den følgende års udvikling ... viste at det var Griffenfelds linje der havde været den realistiske, mens hans modstandere havde kastet landet ud i en eventyrpolitikk da de styrtede Griffenfeld netop som Danmark skulle til at høste frugterne af hans kloge tilnærmingspolitikk overfor Frankrig.»

Heiberg hevdar at hans utanrikspolitikk var klok og måtehalden, og dette er det vel stor semje om, men det vart øydeleggjande at Griffenfeld merkeleg nok mangla måtehald på andre måtar, særleg når det galdt egne inntekter, og dette gav han fiendar som felte han. Eigentleg får sjølve fallet ei noko diffus forklaring hjå Heiberg.

I generelle historieframstillingar av nyare dato blir vanlegvis avsløringa av mistenkeleg korrespondanse i samband med arbeidet for ei eiga linje i utanrikspolitikken framheva som grunn for hans fall, sjøl om denne linja blir vurdert som god. Ellers finst det stadig ulike totalvurderingar av Griffenfeld som statsmann, noko som ikkje skal vera vårt tema her når vi berre spør etter starten på vegen til Munkholmen. Vi tek berre med ei forklaring på hans lagnad som Benito Scocozza har gjeve.¹⁰

Han hevdar at det måtte gå ille med Griffenfeld sidan han sette seg ut over dei grenser som sjølve samfunnssystemet gav. På sjølsikker måte

10 Benito Scocozza: *Ved afgrundens rand*, bd. 8 av Danmarkshistorien, Kbh. 1989, s 300.

heva han seg høgt over det borgarskapet han kom frå, og han støytte den adelen han vart del av til side. Dermed opererte han utan stønad i «en bestemt samfundsklasse eller blot nogenlunde betydende samfunnsgruppe». Fordi han og hans politikk ikkje var forankra i ein klasse eller ei større samfunnsgruppe, måtte det gå ille, og «Derfor kunne grev Griffenfeld blive forvandlet til livsfangen Peder Schumacher, uden at nogen løftede en finger for at forsvare ham».

Når starta då Griffenfeld på vegen til Munkholmen, om vi ikkje berre skal seia at det skjedde den dagen han vart arrestert?

Ser vi på hans aktivitet i *utanrikspolitikken*, let det seg vanskeleg gjera å finna noko spesielt punkt der Griffenfeld går inn på ei linje som fører til hans fall. Spørsmålet kan vera kva tid han kom i opposisjon til sine medspelarar og til kongens syn på utviklinga, eller nærare bestemt kva tid han hadde fått kongen og ei sterk gruppe i statskollegiet mot seg, og likevel heldt fram på sin eigen kurs. Han arbeidde tidleg på betring av forholdet til Frankrike og å unngå direkte krig med Sverige. Tapet i strid om linje var definitivt frå mai 1675 då det vart inngått avtale med Brandenburg og Nederlanda om å starta krig mot Sverige i juni, og i september 1675 var krigen i gang etter at kongen og generalane hadde valgt ein annan front mot svenskanne i Tyskland enn den Griffenfeld tilrådde. Vi kan hevda at Griffenfeld frå relativt tidleg på året 1675 var den tapande part i utanrikspolitikken, og det avgjerande må vera at han ikkje heilt ville innretta seg etter det. Når han heldt fram med ei eiga linje ved sidan av den offisielle, måtte det vera fordi han trudde på endra konjunkturar eller at han trass alt kunne rekna med å ha kongens fulle tillit og støtte, sidan han meinte seg å handla åpent i forhold til monarken og til landets beste. Men dette skulle likevel visa seg å innebera at kursen var sett mot Munkholmen.

Ser vi på hans *innanrikspolitikk*, synest kursen å ha vore stø. Klagemåla mot han om å ta betalt for embete kunne gjerast gjeldande frå tidleg i hans karriere, men etter kvart vart systemet stadig betre utvikla og meir konsekvent gjennomført. Han innførte ikkje korrupsjonen, seier Heiberg, men han sette den med stort talent i system og utnytta sine sjansar grovt. Der er knapt noko punkt som betyr endeleg grenseoverskriding og at vegen definitivt måtte føra til fall. Men han utsette seg for omfattande kritikk. Ellers er det ingenting i hans innanrikspolitikk som peikar mot fall og fengsel. Han gjennomførte ikkje store tiltak det ikkje var gjennomgåande semje om.

Hans *personlege* livsførsel og forretningar, måten han utnytta sine posisjonar til bate for seg sjøl, gjorde han opplagt sårbar. Ei sak var å

hjelpa eigne fram til gode posisjonar, men det vart alt formelt godkjent av kongen. Betalinga for god hjelp gjorde han rik, og for personleg rikdom var han svak. Kort før sitt fall tok han i mot, rettnok med si slags godkjenning frå kongen, 10. 000 rdl. frå byen Hamburg som var han takksam for hjelp i storpolitiske forhandlingar. Like svak synta han seg for titlar og ære. I tillegg til det han kunne oppnå på den heimlege arena, let han keisaren gjera han til tysk riksgreve i 1674, og det var utsikter til ein engelsk tittel. Ekteskapsplanane har vi tidlegare nemnt.

Det sjølbiletet Griffenfeld opparbeidde må ha hatt enorme dimensjonar. Det syntest ikkje vera grenser for kva han kunne utretta og oppnå både heime og på den internasjonale arena. Etter kvart må sjølbiletet ha fått utvikla seg utan korrigering i høve til dei reelle rammer sjøl den grevelege rikskanslar måtte operere innanfor.

Griffenfeld skulle tena ein eineveldig monark, og *forholdet til kongen* måtte bli heilt avgjerande. Det låg i kongens hand å fella eller gje framgang. Griffenfelds forhold til Christian 5. er uhyre interessant. Ved tronskiftet i 1670 var Griffenfeld alt sentralt plassert som kanselliråd og kammersekretær, og det gode forholdet til Gyldenløve var ein bakgrunn for at han kunne byggja ut sin posisjon, stå i spissen for administrative reformer, og etter kvart samla fleire embete og mykje makt i eigne hender. Han oppnådde kongens fulle tillit, og kongen let seg tydeleg imponera av Griffenfeld, hans kunnskap, hans administrative evner, hans formuleringskunst og overtalingsevner både skriftleg og munnleg. Med sin bakgrunn som gjorde han avhengig av kongeleg gunst, kunne han framstå som den ideelle tenar for det eineveldet han sjøl lovpriste. Han hadde det rette syn på kongens opphøgde status, det hadde han sjøl formulert i Kongeloven, og for ein ny og utrygg konge måtte det kjennast som ei lukke å kunna leggja vanskelege saker i ein slik manns hender. Kongen kunne med glede lyfta han opp til den reellt fremste plass i riket etter seg sjøl, og så lenge tilliten til denne mannen var fast, kunne han ikkje felast. Den dag derimot då denne tilliten slo sprekker, då kunne nedturen bli bratt og vegen til Munkholmen kort.

Ytre sett var tillitsforholdet slutt ved fengslinga 11. mars 1676. I realiteten hadde det skranta ei tid. Kongen hadde faktisk gjort eit forsøk på å få det på betre fot utan at Griffenfeld heilt kan ha forstått skriftinga på veggen.

Vi må sjå litt nærare på det uhyre interessante dokumentet kongen sette opp med datering Rensborg 21. august 1675. Han sto då i ferd med å gå inn i svenske område, og det hadde vore ført drøftingar der Griffenfeld opplagt hadde lagt for dagen avvikande synspunkt og truleg ei lite velviljug holdning overfor generalane. Det kan verka rimeleg at dette har

utløyst dokumentet, men innhaldet ber ikkje preg av at alt dette var noko kongen brått hadde kome på.

Dokumentet har vore på 16 punkt med ei innleiing og ei avslutning, men vi kjenner ikkje originalen, berre ei avskrift som vart nytta i samband med rettssaka mot Griffenfeld, og etter kongeleg ordre vart då 3 punkt utelatne. Dermed såg det slik ut:¹¹

«Jeg har endelig en gang med disse hosfølgende punkter villet lade eder ret mine inderste tanker og hvad mig misfalder på én gang vide hermed.

1. Jeg vil have mine generaler og officerer mainteneret, og at de til ingen anden skal være attacheret, eller af nogen dependere, uden af mig selv, ihvem det være kunde.
2. Vil jeg og at enhver, i hvad charge de og ere, skal bestille sit embede, og ikke en dirigere dem allesammen, hvilket ingen uden mig sjelv tilstår og vedkommer.
3. Tager eder ikke sjelv mere autoritet og respekt til, uden i det, som eders embede vedkommer, og gør mig ikke alting, som dog endelig skal være, for umuligt.
4. Tager eder vare, at I ikke udi min nærværelse beordrer noget, som jeg først burde resolve, og når jeg siger noget, da hjælper mig udi mine tanker og fører mig ikke tvært imod mine tanker, bringer mig ikke først på én sentiment og bringer mig da også på en anden mening igen.
5. Jeg kan ikke vel fordrage for vidtløftig ræsonnements og veltalenhed; når I vil sige mig noget, eller jeg adspørger eder om noget, så siger mig ikkun eders sentiment; for det er imod min humeur store ræsonnements, og at gøre kontradiktioner eller relationer kan jeg ej omgås med.
6. Tager eder vare for flatterier, og konsidererer, at alt hvad både den ene og den anden gør eder, er ikke så meget for jeres skyld som for deres egen interesse eller små intrigers skyld, ihvem det være må, høje eller lave.
7. I får at holde over, at ingen tager usømmelig skænk eller gaver, eftersom det måske er eder nok bevidst, at jeg udi begyndelsen af min regering ikke kunde tåle [det] og at jeg det forbød, dog ikkun mundtlig.

¹¹ Her er nytta den transkripsjonen A. D. Jørgensen har gjeve det i sin biografi, bind II, s 289–291.

8. Jeg vil og, at de breve, som kommer enten fra kurfyrsten eller og vore allierede, så og fra Norge og Danmark eller generalspersoner, som intet udi chiffer ere skrevne, straks mig vorder tilsendt; at være den sidste at vide, hvad der passerer, lader ikke vel.

10. I gjorde og vel, at I ikke altid rekommanderte dem, som eder tilhørte eller af eder dependerer; overiler mig ikke, mens jeg får have tid til at resolve mig, og kommer så ikke igen, når én gang er resolveret.

12. Jeg har tit nok sagt, man skulde itide søge flere gode officerer, hverve tillands og vands; nu falder alting kostbarere; men da attenderede det ingen.

13. Jeg ser ikke, hvortil alle de debats, ræsonnements og de så ofte om en materie repetitioner synderlig tjener til, som jeg letteligen selv kan resolve, uden for at gøre folk for møget vis, eller og ikke for at spille tid, som dog er hel kostbar.

14. Af alle omstænder fornemmes nok, at man intet æstimerer militær affaires og søges ikkun alle medel og veje for at gøre mig ked deraf; mens dette får jeg dog sige, at det går dem ikke an, for jeg vil være, hvor min armé er, og hvor mest er af konsideration at bestille, og derfor vil jeg ikke separere armeen.

15. I vil endelig gøre alting og vide alting, så at det synes, jeg at have navnet alene og I alt direktionen og reputationen, eftersom den mere søger jer end mig; for de, som I vil godt, hjælper jeg, og de, som jeg vil godt, tænker I ikke på eller minder mig engang derom.»

Dette kan lesast som ein drepende kritikk. Skulle innhaldet i desse punkta takast i verste meining, måtte Griffenfelds politiske liv hengja i ein tynn tråd. Ein rimeleg, eller i alle fall mogeleg, konklusjon på dokumentet kunne faktisk vera bod om kongeleg unåde. Men så kjem ei avslutning som gjev oss djupare innsyn i forholdet mellom einevaldsmonarken og hans fremste embetsmann.

«Disse puncter hafver ieg vildet lade Eder viide, eftersom dette ellers i længden schulde falde mig for kiedsommelig lengere at taale, ieg hafver det derfor schriftlig opsatt, saa som ieg noch ved min natur at ieg iche mundtlig schulde kunde sige eder dette uden nogen ifver eller emportement, saa vil ieg iche heller talle med eder om denne dont, I retter jer vel sielfver etter dette. Ellers er eder noch bevist at ieg bær ald den omhue for eder och til Eders avantage, som eder tienlig være kand, jeg hafver

giort det hiid indtill, ieg ville och beviise eder det fremdeelis och forblifver ieg eder naadig som tilforn, gjører ichun i Guds nafn vores affaires, ieg ville gjøre Eders igjenn.»

Det var kanskje ikkje så lett å vera einevaldskonge som vi lett vil tru. Kongen har funne det vanskeleg å drøfta saker med Griffenfeld utan å bli ståande som den underlegne, den som kunne påverkast til å meina det Griffenfeld ville ha han til. Kongen vil ikkje ta sine klagemål og problem opp andlet til andlet med den språkleg og intellektuelt overlegne rikskanslar. Han synest vedgå åpent at han kjenner seg sterkt underlegen i forholdet mellom dei to. Likevel må han no få sagt ifrå utan å støyta frå seg Griffenfeld. Dei sakene som Griffenfeld seinare vart dømd for er tydeleg representerte i kongens punkt, men enno var det tid til å endra holdning, endra kurs. Når kongen avsluttar med ei sterk oppfordring om at han i Guds namn må ta seg av kongens saker, kunne ein lesa inn tillegget: Ikkje først og fremst dine eigne saker.

Det er vanskeleg å skjøna at dette dokumentet – dersom det verkeleg vart sendt til Griffenfeld, og det er det lite grunn til å tvila på sidan han under prosessen ikkje avviste kjennskap til det – ikkje fekk han til å gjera endringar i si framferd. Men det let seg neppe gjera å finna spor av slik endring. Griffenfeld gjekk vidare i dei spor han hadde kome inn i, tilsynelatande heilt framand for at det kunne enda som det gjorde med kongeleg unåde og personleg katastrofe. Kanskje var det her vegen til Munkholmen definitivt starta, då Griffenfeld hausten 1675 viste seg ute av stand til å reagera på raude lys på dei spor han følgde. Kongen sjøl hadde varsla han, men han skjøna ikkje alvoret og meinte stadig å ha kontroll.

Var det ingen andre som varsla han om at det kunne gå han ille? Truleg ikkje, og eigentleg var hans vener få mellom dei som sat i høge posisjonar. Gyldenløve hadde han kome på kant med frå 1673, statthaldaren i hertugdøma, grev Frederik Ahlefeldt, støytte han frå seg ved nyttår 1676, og til hertug Hans Adolf av Pløn, kongens nære rådgjevar og øvstkommanderande, var forholdet spenningsfylt. Griffenfeld må ha stått relativt åleine.

Mellom breva som gjeld saka mot Griffenfeld ligg det eit dokument som er registrert på følgjande måte: «En ubekienchts Advarsels Skrivelse fra Trundhiem uden dato til Peder Schumacher, angaaende hans hemmelige Sagers Aabenbarelse.»

Dette korte brevet frå ein person i Trondheim som kallar seg Griffenfelds «tro ven», omtalar korleis lagmann Dreyer her i byen gjekk omkring og fortalde at alt det som er «om Hans. Kgl. Maj. ts Hiertte» det betrudde han til «Secreter Schomacher», så fortalde Schumacher det til general-

prokurøren som i neste post kunne fortelja det til lagmannen. Den nye lagmannen kunne difor ha mykje interessant å fortelja. Brevskrivaren reknar med at dette kan ha konsekvensar for Griffenfeld, og vil difor han skal vita det.

Kven som slik opptrer her i byen som Griffenfelds trufaste ven, veit vi ikkje. Lagmann Peter Dreyer kjende sjøl Griffenfeld etter arbeid i kanseliet og som sendemann til Nederlanda før han vart lagmann i 1671, ei utnemning han etter alt å døma kunne takka nettopp Griffenfeld for. Generalprokurøren var Peter Scavenius som sto Griffenfeld nær gjennom mange år, var hans svoger, vart kjent for å ta mot gåver, hjelpte han med styringa av godset i Norge og andre økonomiske saker, men han slapp likevel unna tiltale etter Griffenfelds fall. Det udaterte brevet kan ikkje vera noko varsel like før fallet. Helst må det vera frå 1671–72, i alle fall frå før november 1673, sidan det er adressert til kammersekretær Schumacher – ikkje Griffenfeld. Ved saka mot Griffenfeld vart det nytta som dokumentasjon på hans uforsvarlege omgang med statlege løyndomar.

Dersom dette brevet er frå 1671–72, viser det at Griffenfeld alt tidleg hadde lagt seg til ein praksis som kunne føra gale avstad. Å utlevera kongen og statlege løyndomar var ei alvorleg sak. I saka mot han vart det dessutan trekt fram både at han ikkje hadde følgd uttrykkeleg ordre om å brenna kongens utkast til testament, og at han i ein privat skrivekalendar hadde omtala og karakterisert kongen som barnsleg.

Skal vi leita etter ein start på den utviklinga i Griffenfelds liv som førte han til Munkholmen, trur eg vi først og fremst må sjå på kva som skjedde i forholdet hans til kongen. Dette forholdet, både det ytre, formelle og seremonielle, og endå meir det indre, mentale, måtte vera heilt avgjerande. Den intellektuelle avstand mellom dei to var svært stor. Det er ikkje vanskeleg å skjønna at Griffenfeld kunne meina det han hadde kome i skade for å gje uttrykk for i ein skrivekalendar der han kalla kongen barnsleg.

Det synest klart at Griffenfeld tidleg må ha fått problem med å halda oppe den vyrdnad og absolutte lydndad overfor monarken som han både i teori og praksis skulle visa. Kanskje var det der grunnproblemet låg, det som førte til at Griffenfeld både i utanriks-, innanriks- og i meir personlege saker, utan å merka fåren, kom inn på vegar som til sist måtte føra han til fall.

Vi kan ikkje svara meir presist på det spørsmålet vi har stilt om kvar starten på vegen til Munkholmen er å finna, men den vegen hadde han i alle fall teke fatt på lenge før 16. mai 1680 då han gjekk om bord i fre-gatten som førte han dit.

Griffenfeld i Trondheim

IDA BULL

Peder Schumacher, som han het opprinnelig, var født i 1635, som sønn av en vinhandler i København. Fra borgerskapet steg han raskt til en posisjon som det danske rikets fremste embetsmann. Det var det nye eneveldet som ble innført i 1660 som gjorde det mulig. Han var en av dem som kunne komme opp i toppen blant embetsmennene da adelen tapte sin enerett til embeter, og selv spilte han en viktig rolle ved å utforme det nye regimets grunnregler.

Peder Schumacher var en lærd person, med en solid utdanning fullt på høyde med det man fant i det øverste sosiale toppsjiktet på den tid. Han tok teologisk eksamen i København i 1653, og tilbrakte deretter nesten 10 år med studier i flere utenlandske byer, og dessuten den vanlige «grand tour» til Paris, Spania, Italia. Da han kom hjem i 1662, steg han raskt i gradene, og ble betrodd å forfatte kongeloven i 1665, «grunnloven» for det nye regimet. Da den nye kongen, Kristian 5., overtok tronen i 1670, styrket Schumacher sin posisjon ytterligere som rikskansler. I 1671 ble han adlet under navnet Griffenfeldt, og fikk tildelt grevskapet Griffenfeldt i Norge. Dette ble senere omdøpt til Jarlsberg.

Griffenfeld var en mektig person; en maktpolitiker som skaffet seg både venner og ikke minst mektige fiender, som bidro til hans fall. Griffenfelds franskvennlige politikk i en situasjon der regimet hadde knyttet seg til Frankrikes motstandere, ble det som felte ham. Han ble beskyldt for dobbeltspill, og arrestert i 1676. Han ble dømt til døden, men benådet i siste øyeblikk. Noen år tilbrakte han i fangenskap i Kastellet i København, inntil han i 1680 ble ført til Trondheim, der en celle var forberedt for ham i festningen på Munkholmen. Der satt han da i 18 år, inntil høsten 1698, da han fikk komme inn til byen, der han døde få måneder etter.

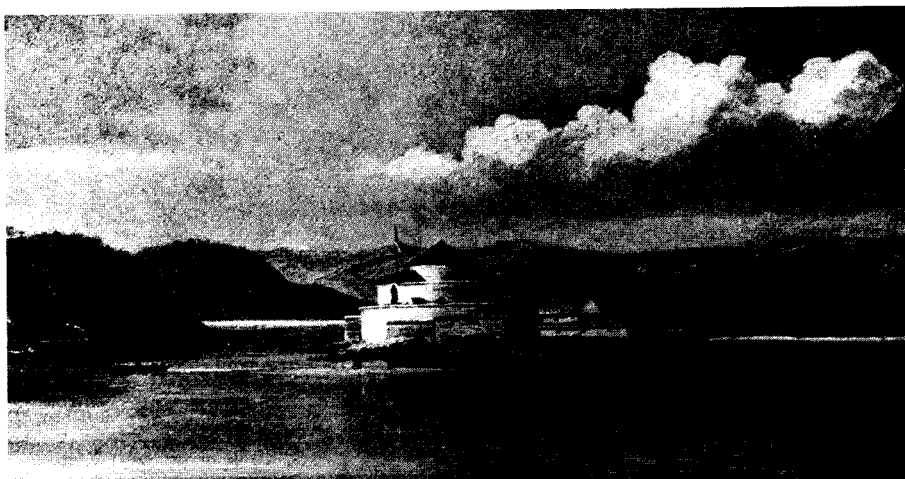
Hva vet vi så om Griffenfelds opphold på Munkholmen og i Trondheim by? De som har skrevet biografier over Griffenfeld, har alle omtalt disse årene. Mye av det er likevel så oppblandet med myter og spekulasjoner at det er vanskelig å få tak i hva som er realitetene bak det hele. Og det at det er spekulert såpass mye, har sin naturlige grunn i at det finnes svært lite konkret kildemateriale som kan fortelle om livet for fangen på Munkholmen.

På Munkholmen ble det selvsagt holdt arkiv, ført dagjournaler med opplysninger om både fanger og soldater, og korrespondert med myndighetene både lokalt og i København. Kommandanten hadde ordre om å avgi daglig rapport om fangens tilstand til generalen, obersten, amtmannen eller en annen av de høyeste embetsmennene.¹ Men av Munkholmenarkivet er ingenting bevart fra den tid. Det skal ha gått tapt ved brann hos festningens auditor, krigsråd Hjort i 1788. Heller ikke arkivene fra de embetsmenn som skulle motta kommandantens rapporter er bevart for dette tidsrommet. Stiftamtmannen måtte rimeligvis på flere måter bli involvert når en så viktig person skulle oppholde seg i hans distrikt, men det finnes ikke i hans arkiv bevart materiale som kan fortelle noe om Griffenfelds opphold. Han skal ha blitt begravet i Vår Frue kirke 17. mars 1699, før han senere ble flyttet til Danmark. Men kirkebok eller kirkeregnskaper finnes ikke for den tid. Heller ikke biskopens arkiv er lenger å finne. Biskop Peder Krog holdt til på Bakke gård, og den ble brent i forbindelse med den svenske beleiringen av Trondheim i 1718.² Skriftstykker fra Schumachers egen hånd i denne perioden finnes i svært begrenset grad. Det som gjenstår, er da hovedsakelig materiale fra den kongelige sentraladministrasjon i København, nå i det danske Rigsarkiv, brukt av hans forskjellige biografer. Jeg har derfor ikke funnet nytt lokalt stoff, men skal prøve å sortere i det materiale som finnes og sette det inn i en sammenheng i den by Griffenfeld havnet i. Den omfattende biografien av A. D. Jørgensen gir mest stoff også om årene på Munkholmen, men også andre gir bidrag til dette. Og slett ikke alt stemmer overens.

Nå var det jo ikke til Trondheim by Peder Schumacher ble ført, men til Munkholmen. Der hadde det i årene før han kom dit, foregått en betydelig utbygging. I årene med den svenske okkupasjonen 1658–60 ble det klart at Munkholmen kunne spille en viktig rolle for forsvaret av Trondheim havn og by. Byggearbeider foregikk i perioder fram til 1690, og omfattet bygging av det store tårnet og reparasjon av forfalne voller og

1 Jørgensen, A.D.: Peder Schumacher Griffenfeld, Kbh. 1894, s. 451.

2 Vaupell, Otto: Rigskansler Grev Griffenfeld, Kbh. 1882.

Munkholmen i Trondheimsfjorden, slik den kan ha tatt seg ut på Griffenfelds tid. Universitetsbiblioteket i Trondheim. Billedsamlingen F II 5216.

murer. Ny kommandantbolig ble bygd i 1695, men det fantes også en tidligere.³

Det ble gjort forberedelser til å ta imot fangen. Stattholder Gyldenløve ga ordre om at det skulle innrettes to bekvemme værelser i tårnet på Munkholmen, slik at de kunne være godt brukbare til å losjere i. I tredje etasje i tårnet var det et stort åpent rom. Der ble det satt opp skillevegger, laget sengesteder, bord og benker, satt inn nye vinduer og en stor kakkelovn. Det tidligere rommet ble delt i tre, med et rom til fangen, et til hans tjener og et eget rom til vakten. Overføringen til Munkholmen fra Kastellet i København framstilles som en forbedring, fordi fengselet i Kastellet var såpass rått og usunt at det førte til sykdom. Tårnet i festningen på Munkholmen var neppe heller det sunneste oppholdssted, med sine tykke murvegger. På Munkholmen kan det være værhardt og kaldt store deler av året. Klimaet skal også ha vært kaldere på slutten av 1600-tallet enn i våre dager.⁴ Men innsettingen av kakkelovnen og det at det var vinduer som slapp inn noe lys og luft, gjorde at klimaet der bør ha blitt noenlunde brukbart, og de anstrengelser man gjorde med ombygginger, viser at man ønsket at han skulle ha noenlunde levelige og behagelige forhold. På den

³ B. Sogner: Kjøpstad og stiftsstad, Trondheim bys historie, bd. 2, Trondheim 1956, s. 210. Harald Rognhaug: Cicignon som fortifikasjonsoffiser, i 300 år med Cicignon, s. 39. Stavseth, Reidar og Bjarne Tvete: Munkholmen, Theim 1973, s. 44-50.

⁴ Balvoll, Gudmund og Gunnar Weisæth: Horticultura; norsk hagebok frå 1694 av Christian Gartner, landbruksforlaget 1994. De mener at det trolig var kaldest nettopp i årene fra ca. 1685 til århundreskiftet.

annen side må mulighetene for kontakt med omverdenen og det miljø han kom fra, ha blitt redusert, og det var vel også hensikten.

Hvem var det så som holdt til på Munkholmen på denne tid? Ved tronskiftet i 1670 oppgis det at det var 48 mann forlagt til Munkholmen: 10 artillerister og 38 fotfolk under en kaptein og en løytnant. Selv med den utbyggingen som foregikk de neste årene økte tallet lite – i 1690 var tallet 50 soldater – foruten kanonbetjeningen, heter det. Bare soldater var det likevel ikke på Munkholmen. Offiserene hadde sine familier der, og de kunne holde til i den nye kommandantboligen fra 1695.⁵ Kommandant på Munkholmen da Peder Schumacher kom dit, var Svend Svendsen Skien. Han ble kommandant i 1680, men hadde da allerede vært der i 20 år, først som byggeleder. Han hadde iallfall en sønn, Thomas, som senere beskrev sine minner fra møtene med Griffenfeld. Da Skien døde ved årsskiftet 1693/94, ble Hans Kyhn kommandant. Munkholmen har huset mange fanger opp gjennom årene, men Griffenfeld var den første, og de neste kom ikke før i 1725. Det var særlig fra midten av 1700-tallet og fram til ca. 1814 at Munkholmen var flittig brukt som fengsel; for noen statsfanger, og særlig for vanlige kriminelle, og også for alkoholikere og sinnssyke.⁶ Da Griffenfeld satt der, var han den eneste fangen.

De personer Griffenfeld hadde daglig omgang med, var først og fremst tjeneren som bodde i naboværelset. Han beskrives som en bondegutt, men var også soldat. Ved oppgjøret av dødsboet får vi vite navnet på ham som hadde vært tjener de siste 11 årene: soldat Peder Nilsen. Dernest må han ha hatt kontakt med vakten, som bodde i det tredje av de rommene som var innredet i anledning av overføringen av denne fangen. Det later også til at kommandantene og andre offiserer har latt sine familier omgås fangen. Dette var de han daglig kunne omgås. I tillegg kommer så besøkende fra byen, kanskje var det først og fremst legene som så til ham – antakelig stadig oftere etter hvert som sykdommen grep mer tak i ham. To leger skulle til for å behandle de sykdommer han hadde: for det første en medicus for innvortes plager: det var Joachim Irgens, som var stadsfysikus i Trondheim fra 1677. Han hadde tilsyn med fangen i 18 år, altså hele tiden siden Griffenfeld kom til Munkholmen. Dessuten hadde han en kirurg, Christian Frawen, som behandlet ham de siste 12 år av sitt liv. Kirurgen var ikke universitetsutdannet som medicus var, men tok seg av det håndverksmessige ved legegjer-

5 Kart over Trondheim 1695, utg. av Trondheim kommune m.fl. 1998. Stavseth, op.cit., s. 50.

6 SAT personalia 18 Horneman.

ningen, som årelating og skjæring for sten. Vi kan tenke oss at disse to også kan ha vært samtalepartnere for den lærde Griffenfeld. Særlig Irgens var en mann med mange interesser, og med medisinske studier bak seg i flere europeiske byer, blant annet Leyden, som var den tids beste medisinske skole, og der Griffenfeld selv også hadde studert. I Trondheim studerte Irgens botanikk ved siden av sin legepraksis, og lagde en katalog over trønderske planter – viltvoksende og hageplanter som ble dyrket i apoteker von Westens hage.⁷ Kanskje hadde de to felles naturinteresse? Et av de få skriftlige arbeider fra Griffenfelds hånd i denne perioden er et dikt med naturskildring fra Munkholmen. En felt-skjær hørte også med i garnisonen på Munkholmen, men Griffenfeld fikk altså mer avansert medisinsk hjelp fra byen.

Samtaler med slike besøkende kunne kanskje være til glede for fangen. Kanskje lånte de ham også bøker. Men også ellers har han brukt sin boklærdom. Det opplyses at han underviste unge gutter på Munkholmen. Peter Nielsen, bondegutten som var tjener hos Griffenfeld, kom senere i tjeneste hos andre, som fikk ham til å fortelle om sin tid på Munkholmen. Han fortalte da at Griffenfeld hadde undervist ham i kristendom, og visst lært ham å lese og skrive.⁸ Opplæringssystemet den gang var sterkt klassesdelt. Bondegutter som denne Peter Nielsen trengte ikke annen boklig lærdom enn litt kristendom, men gutter i andre sosiale lag fikk mer skolegang. I byen hadde man Katedralskolen for dem som skulle lære latin og bli prester eller embetsmenn av annen art, og nettopp på den tid Griffenfeld satt på Munkholmen fikk man også en hollandsk skolemester som kunne undervise borgerskapets sønner i navigasjon, bokholderi og språk – nyttige fag for skipper- og kjøpmannsstanden. Men mange barn fikk undervisning av huslærer, og barna til offiserene på Munkholmen kunne ikke så lett komme daglig til byen for skolegang. Den lærde Griffenfeld kunne dermed fungere som en slags huslærer for dem. To sønner av offiserene der ute fortalte senere at de hadde fått undervisning av ham. Den ene var Thomas Svendsen Skien, sønn av kommandanten. Han ble senere prest, og skrev et dikt om den øya der han hadde tilbragt barndommen, og noen av versene handlet om hans forhold til Griffenfeld: Blant annet fremhevet han sin egen glede og nytte ved å høre på Griffenfelds visdom, som var som «et bibliotek», sier han.⁹ Det er noe uklart når denne undervisningen skal ha foregått. Thomas Scheen kom fra Trondhjems skole til universitetet allerede i

7 Balvoll, op.cit.

8 Jørgensen, op.cit., s. 468.

9 Jørgensen, op.cit., s. 456.

1680, og i 1685 ble han kapellan i Tynset. Det må ha vært i en forholdsvis kort periode, mellom universitetsoppholdet og utnevnelsen som kapellan at han var tilbake hos foreldrene på Munkholmen og hadde sine samtaler med Griffenfeld.¹⁰ Når Jørgensen sier at kommandanten betrodde ham sin sønn til oppfostring, må det være en overdrivelse.¹¹ Også Joakim Pihl, sønn av en løytnant på Munkholmen, fortalte senere som prest at han noen år hadde lest med Schumacher. Ifølge ham drev Griffenfeld også med antropologiske studier på sine elever – han skulle ha for vane å undersøke sine elevers hodebygning for å slutte seg til deres evner. Slike antropologiske studier ble ellers moderne først langt senere. Joachim Pihls stunder hos Griffenfeld må ha funnet sted de siste årene av Griffenfelds tid på Munkholmen. Han var født 1689, eller muligens 1687, familien kom til Munkholmen i 1693, og noen år gammel måtte han vel være for å ha nytte av denne undervisningen, som særlig skal ha vært i latin og gresk.¹² Griffenfelds biograf Jørgensen forteller også at guttene fra Katedralskolen av og til ble overhørt av Griffenfeld, når de kom ut for å synge ved gudstjeneste på Munkholmen. Hvor mye realitet det er i det, er usikkert. Kjernen i det later til å være at en av disse guttene fortalte at de en gang hadde støyet ute i gangen og forstyrret fangen, som så hadde ropt til dem. Denne gutten var den senere professor Joachim Frederik Ramus, sønn av lector ved Katedralskolen Melchior Ramus. Guttens mor var Anne Kyhn, datter av kommandant Hans Kyhn. Gutten var altså dattersønn av kommandanten på Munkholmen, og etter farens død i 1693, ble han plassert i huset hos morfaren på Munkholmen. Da var han 7–8 år gammel, og kan vel ha hatt god nytte av undervisning hos Griffenfeld de neste årene.¹³ Som immatrikulerte ved universitetet i København nevnes flere gutter fra Trondheim med navnet Kyhn: Jørgen Christian immatrikulert 1681, Reinholdt 1684, Mads Diderik 1698 og Johan Jochum 1701.¹⁴ Noen av disse var kanskje sønner av kommandanten og hadde sine barneår på Munkholmen. Kanskje hadde også kommandantens datter, Anne Kyhn, kontakt med den lærde fangen?

Det fortelles også at han fikk besøk av andre. Om det er riktig som noen hevder at han kunne motta besøk så mye han ville, og at han hadde jevnlig besøk, er vel tvilsomt. Det var jo ikke fast båttransport til Munk-

10 Erlandsen, Andreas: Biografiske efterretninger om geistligheden i Thronhjems stift, Chra. og Levanger 1844–55. Scheen, Tomas Berntsen: Svend Svendsen Scheen ca. 1630–1693; kommandant Munkholmen, Kolbotn 1976.

11 Jørgensen, op.cit., s. 455.

12 Immatrikulerte ved Universitetet i København, mikrofilm i SAT.

13 Ehrencron-Müller: Forfatterleksikon, Kbh. 1924–35.

14 Immatrikulerte ved Kbh. univ., mikrofilm.

holmen – verken sommer eller vinter, og sikkert ikke så enkelt for hvem som helst å komme dit. I sin roman om fangen på Munkholmen lar Victor Hugo en av de besøkende svømme dit – en løsning som neppe ble brukt i praksis. Noen besøkende nevnes iallfall. Prest later det til at han hadde stadig besøk av – hvilken prest nevnes ikke.¹⁵ En slektning av ham, Andreas Schumacher fra Haderslev, fortalte i sin dagbok at han hadde besøkt ham i 1683.¹⁶ Fra byen og omegnen kom det også flere personer, når er usikkert, men de fleste antakelig etter at det i juni 1695 kom et kongebrev til Gyldenløve med ordre om å sørge for at det ble tillatt Peter Schumachers venner å besøke ham i nærvær av en offiser.¹⁷ Det skulle jo da tyde på at besøkene ikke var så mange tidligere. General Johan Vibe sa senere at om han ikke hadde begrenset det, ville hele byen ha dratt ut for å se ham. De det fortelles spesielt om av besøkende, var byens høyere embetsmenn. Stiftamtmann Hans Kaas besøkte ham sammen med sin kone og sin 12-årige sønn.¹⁸ Denne sønnen, Henrik Bielke Kaas, fortalte i sine erindringer at Griffenfelds «venlige Udseende og livlige Opmuntringer endnu vare ham et kært Minde i hans Alderdom».¹⁹ Han var 12 år i 1698, og det fortelles at han 12 år gammel ble sendt til Danmark. Besøket på Munkholmen må derfor ha funnet sted rett før han reiste fra barndomsbyen, og rett før Griffenfeld ble overført til Trondheim.²⁰

En ungdoms bekjent nevnes også av alle Griffenfelds biografer som en av dem som besøkte ham. Det var Peter Carstensen Dreier, som i 1671 tiltrådte embetet som lagmann i Trondheim. Før det hadde han arbeidet som sekretær i danske kanselli, der han hadde oppgaver innen diplomatiet og må ha vært i kontakt med Griffenfeld. Det skal ha vært ved hjelp av Griffenfeld han fikk stillingen som lagmann, da han ønsket fredeligere arbeid enn de utenrikspolitiske forviklinger. Historiene går ut på at Griffenfeld ved møtet med ham senere under sitt fangenskap skal ha sagt til ham: «Ja, du Dreier, du Dreier, du var klokere enn jeg». I en versjon skal denne episoden ha funnet sted da Griffenfeld etter sin løslatelse fra Munkholmen passerte Dreiers hus og banket på hans dør.²¹ Dette er helt urimelig, som Jørgensen også peker på, da Griffenfeld neppe spaserte fritt omkring i byen, både på grunn av at han fortsatt var under bevoktning og fordi helsetilstanden hindret ham. Andre forteller at

15 Jørgensen, s. 466.

16 Jørgensen, s. 466.

17 Jørgensen, s. 468.

18 Jørgensen s. 469.

19 Vaupell, Otto: Rigskansler Grev Griffenfeld, Kbh. 1882.

20 Dansk biografisk leksikon, bd. IX, Kbh. 1895.

21 Finne-Grøn i Norsk biografisk leksikon, bd. III, Oslo 1926.

Dreier «jevnlige» besøkte ham på Munkholmen, og det er jo mulig at han iallfall etter kongens tillatelse til friere besøk i 1695 besøkte ham.²² Hvor nært forholdet hadde vært mellom Dreier og Griffenfeld er imidlertid usikkert. Lagmann Gunnar Nissen avviser at Dreier fikk sin stilling som lagmann etter Griffenfelds medvirkning, og ser det som urimelig at han hadde kontakt med ham på Munkholmen. Han ser historien som en myte skapt av folkelig tradisjon.²³

En besøkende til tvilsom glede var Peder Krog, som kom til Trondheim som biskop i 1689. Ryktet fortalte at han hadde fått stillingen i Trondheim ved hjelp av Griffenfelds fiender, nettopp for at han skulle kunne kontrollere Griffenfeld.²⁴ Krog «gjorde sig en Glæde af at plage Griffenfeld», heter det hos Otto Vaupell.²⁵ Krog skulle ha undersøkt Griffenfelds notater, avgitt rapport om at han skrev om statssaker med farlig innhold, og beslaglagt alle hans papirer. Vaupell mener disse papirene inneholdt skrifter om 1600-tallets historiske begivenheter, og også Griffenfelds levnetsbeskrivelse. Om det er riktig at biskopen beslagla Griffenfelds papirer, gikk de i så fall tapt senere. Peder Krogs bygård brant i 1699, og Bakke gård der han bodde senere, i 1718. Samtidig skal Krog ha sørget for at Griffenfeld ble fratatt alle skrivematerialer. Trygve Lysakers konklusjon i verket om Domkirken er derimot i tilslutning til Griffenfelds biograf Jørgensen at dette bare er et av mange forsøk fra Peder Krogs motstandere på å sverte ham. Krog lå stadig i konflikt med andre embetsmenn. Jørgensen mener historien har sin opprinnelse i at Krog besøkte Griffenfeld av nysgjerrighet – en nysgjerrighet han visst hadde til felles med flere andre av byens embetsmenn.²⁶

I hvilken grad skrev så Griffenfeld noe mens han satt på Munkholmen? Vi vet at Leonora Christina, som satt som statsfange i Blåtårn i omtrent samme periode, skrev sine erindringer i sitt «Jammers minde» og andre skriftlige arbeider. Etter Griffenfeld finnes ikke noe tilsvarende. Det viktigste som er bevart av skriftlige ting fra ham etter arrestasjonen, er et brev til moren. Odin Wolff, som skrev om Griffenfeld i 1820, skriver at det er liten fornøyelse i å lese dette brevet, når man merker at «Griffenfeld skriver her som en gammel Degne-tut, og at Skjebnens tunge

22 Jørgensen, s. 466.

23 Nissen, Gunnar: Lagmann Peter Carstensen Drejer, i Trondhjemske Samlinger 1970.

24 Både Vaupell og Wolff bruker 1688 som året for Krogs tiltredelse. Den forrige biskopen døde riktig nok i 1688, men Krog ble ikke utnevnt før året etter. (Lysaker, Trygve: Trondhjems stift og Nidaros bispedømme, 1. Reformasjon og enevelde 1537–1804, 1987, s. 219). Melchior Augustinussen sier at Krog kom til Trondheim 5. juli 1689. (L. Daae i Personalhistorisk tidsskrift 1894).

25 Vaupell 1882. Wolff, Odin: Greve Peder Griffenfelds levnet; et bidrag til Danmarks historie under Konge Christian den femte, Kbh. 1820.

26 Jørgensen, s. 465.

Haand omsider havde bøiet hans store Siel». ²⁷ Dette brevet gir inntrykk av at han på dette tidspunkt hadde avfunnet seg med sin skjebne. Her sier han at det er bedre å være i Guds nåde og i kongens unåde enn i Guds unåde og kongens nåde. «Gud haver nu underviist mig», sier han, «at det er bedre at være Dørvogter i Guds huus, end at være Rigscanzler og en stor Mand i Verdens Øine.» Han refererer til Davids 119. salme: «Før jeg ble ydmyket, eller refset, for jeg vill, men nu holder jeg dine ord.» ²⁸ Kanskje hadde han avfunnet seg med sin skjebne, kanskje ville han trøste sin mor.

Fra oppholdet på Munkholmen foreligger noen vers om Munkholmen i Thomas Scheens gjengivelse. Han hadde noen bøker hos seg, og hadde risset en del gudelige latinske vers med knappenål på ledige ark. Gerhard Schøning forteller i forbindelse med sitt besøk på Munkholmen i 1773 at han i sitt eie hadde en slik bok etter Griffenfeld. Han skrev også vers, bibelord og annet på veggene og i vinduskarmen med kullstykker eller risset med nåler – kanskje som kommentarer til sin situasjon. Ved Schønings besøk var lite av dette lenger mulig å se. Derimot kunne man se en fure i gulvet fra det ene hjørnet av rommet til det andre, etter Griffenfelds gang fram og tilbake, forteller Schøning. ²⁹ Jørgensen mener at selv om veggene var fulle av innskrifter, utelukker ikke det bruken av papir, og at selv om det at han hadde risset med nåler i margin på bøker kunne tyde på at han manglet skrivesaker, så var det neppe på Munkholmen. ³⁰ Om han skrev noe mer enn det som er kjent, er det da noen muligheter for hvor det ble av: det kan være biskop Krog som tok det med seg, i 1689 eller senere, og at det så gikk tapt ved brannene i hans hus. Det kan også ha blitt liggende i Munkholmens arkiv, og så ha forsvunnet da dette arkivet brant opp, visst i 1788. ³¹ Man skulle likevel tro at *dersom* det fantes viktigere skriftstykker etter ham, så ville de bli sendt til København for nærmere granskning, bli omtalt, og ikke bli sporløst borte. Når noen har ment at Peder Krog tok med seg viktige skrifter, er det kanskje fordi man mente at en slik mann *burde* ha skrevet noe viktig.

Hvordan artet så hverdagslivet seg for ham på Munkholmen? Tjeneren fortalte at han hver morgen holdt bønn på sine knær, og holdt på med det godt og vel en time. Deretter underviste han tjeneren i kristendom. ³² Den undervisning han ellers hadde med offiserenes barn og be-

²⁷ Wolff, s. 420 daterer brevet til «forinden 1688», mens Jørgensen (s. 438) mener det ble skrevet allerede mens han oppholdt seg i Kastellet, ved årsskiftet 1676/77.

²⁸ Wolff, s. 421.

²⁹ Schøning, Gerhard: Reiser i det nordenfjeldske Norge 1773–1775, bd. 1, faksimile av 1910 utg., Tapir 1979, s. 74ff.

³⁰ Jørgensen, s. 465.

³¹ Vaupell.

³² Jørgensen, s. 468.

søk av andre personer, må ha vært mer sporadisk og i perioder. Kommandanten, de andre offiserene, kanskje deres koner og iallfall vakten i tårnet, må han ha hatt stadig kontakt med. Kommandanten skal også ha tilbudt ham å gå omkring på øya med en vakt, men han avsto å gå ut av fangekammeret når ikke kongen selv bestemte det.³³ Tjeneren fortalte også at Griffenfelds klær var innrettet på innelivet. Han hadde to slåbrokker, en daglig og en finere av silke.³⁴ Noen har ment at han ble slurvete med klesdrakten etter hvert, men det at han gikk med slåbrok var neppe et slikt tegn. Det var vanlig inneplagg på hans tid og i hans kretser. Men i løpet av fangetiden fikk han visst mangel på klær, og de pengene han hadde til sitt underhold strakk ikke til for å kjøpe nye. Gjennom Griffenfelds morbror, Peter Motzfeld ble det i januar 1697 sendt en bønn til kongen om at han måtte få penger til «uldne og linned klæder... som han der på stedet meget højligen behøver». At han trengte ullundertøy i vinterkulda på Munkholmen, kan man jo lett forstå. Han fikk 200 slettdaler til dette, og beskjed om at han ikke skulle mangle verken tilsyn eller traktement.³⁵ Det ble også presisert at fangen skulle ha tre retter mat, og en pott vin til middag.³⁶ Dette skjedde etter at det hadde vært problemer med kostpengene. Noen mener det var fordi hans fiender fikk dem skåret ned, og at ordrene om klespenger og mat hadde sammenheng med lettelsene i bevoktningen og den lettere adgangen til besøk etter 1695.³⁷ Andre mener problemene kom av at tollinntektene, som kostpengene hans skulle tas fra, var blitt forpaktet bort, og pengene ikke ble anvist fra annet hold. I utgangspunktet var det fastsatt at han skulle forsynes tilstrekkelig med både mat og vin, og kvartalsvis motta underholdspenger tilsvarende to slettdaler daglig – slett ikke noen dårlig sum til kosten.³⁸

Mange har spekulert over hvilke forhåpninger Griffenfeld måtte ha til å bli satt fri. Kronprins Fredrik skal ha vært mer vennlig stemt overfor ham enn Kristian 5. Men først i 1699 ble han konge, og da var det for sent. Særlig ved en anledning kunne det være grunn til å forvente at han kunne bli frigitt. I februar 1685 døde dronningen. Kongen sørget etter det for at Leonora Christina ble løslatt fra Blåtårn. Kanskje ville han også løslate den andre statsfangen? Om sommeren reiste kongen til Norge, og i juni kom han også til Trondheim. Han reiste imidlertid derfra igjen,

33 Jørgensen, s. 466.

34 Jørgensen, s. 468.

35 Jørgensen, s. 470.

36 Vaupell, s. 186.

37 Fabricius, Knud: Griffenfeld, Kbh. 1910, s. 288. Vaupell, s. 186.

38 Jørgensen, s. 451, 468.

uten å ha besøkt Griffenfeld og uten å ha foretatt seg noe for å endre hans stilling. Det er betegnende at de som har skrevet om dette, legger skylda på kongens omgivelser – de mektige menn som utgjorde kretsen rundt kongen fryktet for sin posisjon dersom Griffenfeld skulle løslates og kanskje også komme tilbake i en maktposisjon.³⁹ Det er denne situasjonen Andreas Munch har grepet fatt i i sitt skuespill om «Fangen på Munkholmen» – en situasjon som opplagt gir gode muligheter til å spekulere om store intriger.⁴⁰ Om kongen virkelig har tenkt på frigivelse, og om han i så fall var så mye i hendene på sine rådgivere som denne konspirasjonsteorien forutsetter, er vanskelig å vite. Også lettelsen i fangeforholdene i 1695 skal ha vært et skritt mot frigivelse, kanskje et resultat av at kronprinsen har talt til hans fordel, kanskje til og med et resultat av at Ludvig 14. hadde snakket med kronprinsen om det.⁴¹

I 1698 kom så en avgjørende endring i Griffenfelds situasjon. Hans helsetilstand var under hele fangeoppholdet slik at han måtte ha stadig legetilsyn: av en medicus hele tiden, og bortsett fra de første årene også av en kirurg. Men de siste årene ble tilstanden verre, og i september 1698 fikk han tillatelse til å oppholde seg i Trondheim by, for å få bedre tilgang på legenes tjenester. Det ble sagt at det var kongens hoffprest Peter Jespersen som hadde fortalt kongen om Griffenfelds tilstand. Jespersen skal ha gått inn for frigivelse, resultatet ble likevel at Griffenfeld fortsatt skulle være under bevoktning.⁴²

I slutten av september 1698 ble Griffenfeld så ført inn til byen. Kommandant Kyhn på Munkholmen var den som sørget for losjiet i byen. Han datter Anne var enke etter lektor ved Katedralskolen Melchior Ramus. Hun eide hus med tomt like ved Domkirken i Østre gate, den nåværende Bispegata.⁴³ Tomta gikk senere under navnet Rami plass, gikk over i Thomas Angells eie på 1700-tallet, og ble brukt som tomt til Thomas Angells stiftelser. Huseieren Anna Kyhn selv var bortreist i København, men moren – altså kommandantens kone – flyttet inn i huset med en tjenestepike, for å holde hus for Griffenfeld, som hun hadde gjort ute på festningen.⁴⁴ Kommandant Kyhn døde imidlertid i desember, og hans

39 Wolff, Odin: Greve Peder Griffenfelds Levnet, Kbh. 1820. Jørgensen, s. 461.

40 A. Munch: Fangen paa Munkholm; dramatisk billede, Kra. 1875.

41 Jørgensen, s. 469.

42 Fabricius, s. 287, Jørgensen, s. 472f.

43 Berg, Henry: Trondheim før Cicignon, Trh. 1951, s. 101, 134, nr. 40. Berg opplyser at Anna Schjelderup, enken etter rektor ved Katedralskolen og sogneprest til Domkirken Søren Hansen, etter mannens død i 1683 skjøtte tomta til Melchior Ramus. Det foreligger også et skjøte fra Anne sal. Mag. Søfren til Anne sal. mag. Ramus, dat. 24.mai 1693, altså etter Melchior Ramus' død. (pb. 1a 1688–1700). Det opplyses da om tomten at Anne Kyhn sal. magister Melchior Ramus bor på denne grunn, og har innhegnet og bebygget den.

44 Jørgensen, s. 474.

enke fikk problemer med å føre husholdning. Griffenfeld måtte derfor gis opphold på annen måte. Valget falt på postmester Herman Treschows hus i Strandgaten, som er den nåværende Olav Tryggvasons gate. Treschows hus lå der nr. 17 ligger, mellom Søndre gt. og Nordre gt.⁴⁵ Nærmeste nabo var Christian Gartner, og også Treschows tomt inneholdt hage med trær og urter. Det var general Vibe som var ansvarlig for å få ham plassert. Jørgensen refererer hans uttalelser om Treschow: han «er visseligen et stort skarn og hans hus duer ikke heller meget (som posthus var det «et halvt værtshus»), mens jeg får et sted hen med ham.»⁴⁶ Thaulow blander i sin personalhistorie sammen disse to oppholdsstedene, og mener at madam Anna Kyhn losjerte hos Treschow i Strandgaten. Ifølge ham skulle Griffenfeld ha holdt til i en grunnmurt bygning inne i gården. Bygningen ble senere kalt «Murstuen».⁴⁷

General Vibe plasserte vakter i huset – fangen skulle fortsatt bevoktes. Iveren etter å bevokte ham var likevel ikke særlig stor. Både embetsmenn og folk flest var forarget over at man holdt militær vakt over en syk og hjelpeløs person. Vaktholdet ble slappere etter hvert. Mens formålet i utgangspunktet var å vokte en fange som ikke skulle unnsnippe, gled bevoktningen etter hvert over til å bli en beskyttelse av ham mot for mange besøkende. Det ble en vakt for døren om dagen for å holde nysgjerrige tilbake, ingen om natten.

Den sykdommen som i siste stadium plaget ham, var nyresten. Generalen rapporterte at tilstanden var dårlig. Han «råber ideligen på kirurgen og har ham både aften og om natten til sig».⁴⁸ Han ønsket selv å bli obdusert etter sin død. I nærvær av doktor Joachim Irgens og rektor ved Katedralskolen Andreas Borch foretok kirurgen Christian Frawen obduksjonen, og han skrev obduksjonsrapporten. Her beretter han om avdødes store smerter, krampeanfoll i blæren og innvollene, problemer med vannlatingen, kvalme og oppkast. I nyrene, urinlederne og blæren fant han en rekke steiner. Den største befant seg i blæren, og veide sju lodd, eller vel 100 gram. I blærehalsen fant han fire mindre steiner, som kirurgen mente måtte ha plaget ham mest.

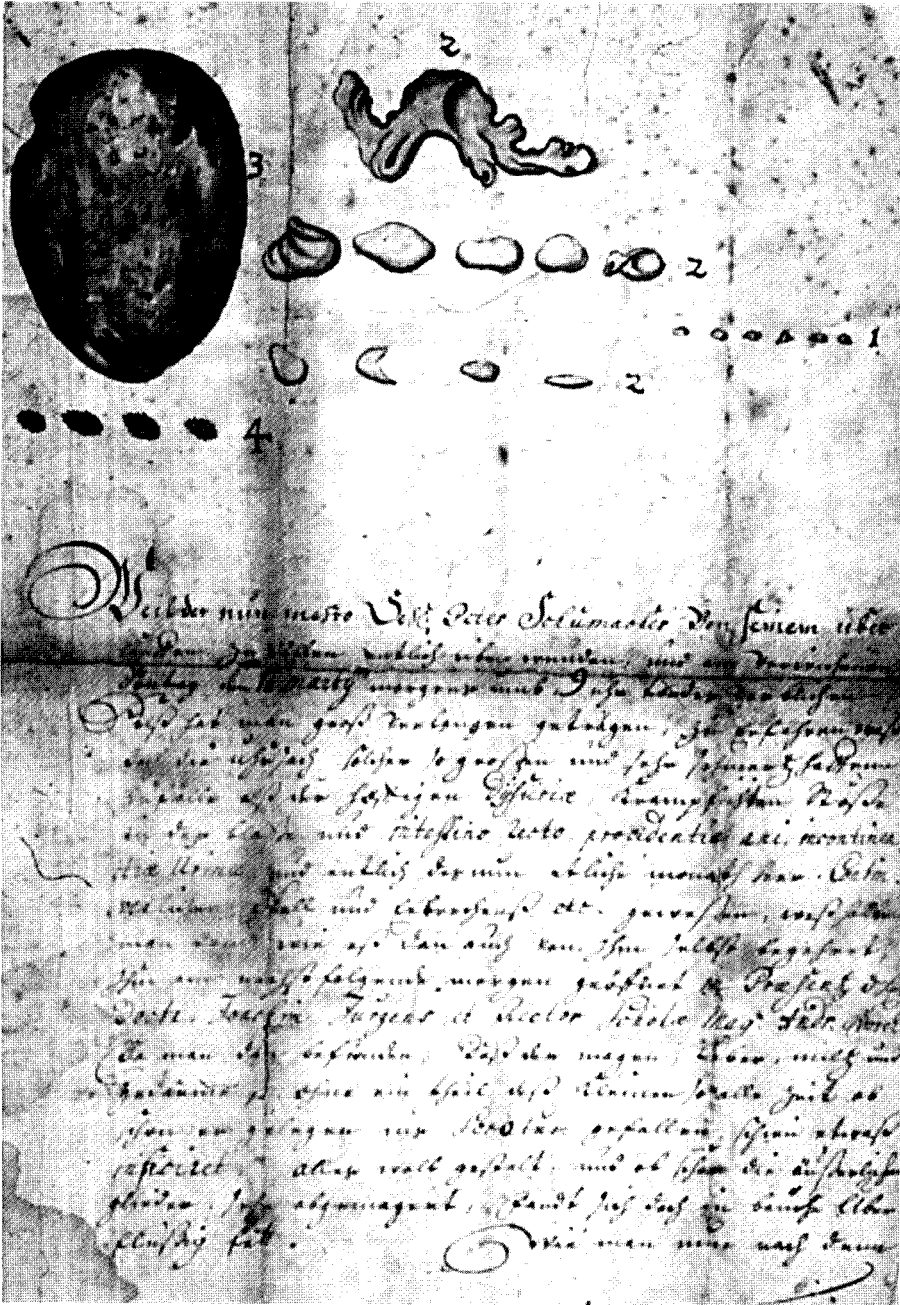
Griffenfeld døde en søndag morgen, 12. mars 1699. General Vibe tok seg av begravelsen og booppjøret. Kongen hadde allerede i august året

45 Henry Berg s. 267, 287, nr. 236 og 237. Berg opplyser at Treschow hadde skjøte på disse eiendommene av 31.3.1690 og 7.1.1691. Ved skjøte dat. 30.5.1707 (pb. 2a 1700–1709, fol. 242) skjøtte «fordum politimester her i Trundhiem og nu proprietær til Læsøe jernverk og der wohnachtig» Herman Treschow eiendommen videre.

46 Jørgensen, s. 474.

47 Thaulow, Christian: Personalhistorie, Thjem 1919, s. 731. Senere holdt Frue Sogns friskole til her.

48 Jørgensen, s. 474.

Tegning fra kirurgen Christian Frawens rapport etter obduksjonen av Griffenfeld, datert 15. mars 1699. Frawen fant en rekke steiner i nyrene, urinlederne og urinblæren. Den største steinen befant seg i blæren og veide sju lodd, eller vel 100 gram. Det Kongelige Bibliotek, København, Håndskriftsamlingen, Ny Kgl. S. 4° 2017 bj. Foto: Det Kgl. Bibliotek.

før lovt å bekoste begravelsen, og den ble besørget til en kostnad av 76 rd. og 8 sk. danske. Stiftsamtsskriveren hadde allerede utbetalt kostpengene for første kvartal, og det var igjen etter ham en sum på vel 242 rd. Det meste av dette gikk med til å betale for medisinsk tilsyn: Doktor Irgens fikk 70 rd. for oppvartning i 18 år, mester Frawen 80 rd. for oppvartning i 12 år og dessuten 32 rd. for medikamenter og Inger, enken etter apoteker von Westen fikk også 35 rd. for medikamenter. Soldaten Peder Nilssen fikk 20 rd. i lønn for sine 11 år som tjener for Schumacher, og 4 rd. ble betalt for et par støvler. Omstendighetene rundt begravelsen er noe uklare. Wolff hevder at den foregikk uten den sedvanlige høytidelig prosesjon.⁴⁹ Andre hevder at det var lite, eller «maadelig» følge av standspersoner, mens Jørgensen hevder at det ble holdt gravøl hos Herman Treschow for et stort følge og at alle Frue kirkes klokker ringte.⁵⁰ Kisten ble midlertidig satt inn i kirken. Den samtidige presten i Meldal noterte at begravelsen skjedde i Domkirken, men de fleste som ellers har skrevet om dette er enige om at kisten midlertidig ble satt inn i Vår Frue kirke.⁵¹ Enkelte hevder at han på slutten av året 1698 hadde fått tillatelse til å reise til sin datter på Stensballegård på Jylland,⁵² uten at det ser ut til å være noe bevis på en slik tillatelse. Helsetilstanden gjorde det iallfall umulig, men liket ble senere sendt dit. Datteren sendte en ny kiste, kledd innvendig med plater av bly og tinn, til Trondheim. Kista ble sendt med skip til Jylland og satt i Wæhr kirke ved Stensballegård.⁵³

Dermed hadde Griffenfeld forlatt Trondheim. Hvordan var så forholdet mellom Griffenfeld og denne byen? Griffenfeld hadde neppe noe spesielt forhold til Trondheim på forhånd, og hans bekjentskap med byen ble svært begrenset. Også Munkholmen så han bare fra sitt cellevindu, der han hadde utsikt til de forbipasserende skip, og kunne følge vær og vind. Dette kommer fram i noen vers med naturskildringer fra Munkholmen, skrevet på latin og bevart av Thomas Skien. Et av versene lyder slik i dansk oversettelse:

«Midt i søen opløfter sit stolte, urørlige hoved
Holmen, som fordum gav ly hætdebærende mænd,
hætten den grå har nu veget plads for skinnende hjelme,

49 Wolff, s. 433: «sine pompa more civium sepultus est in templo».

50 H. P. Giessing: Griffenfeld; en historisk fremstilling, Kbh. 1846 (refererer til Griffenfelds søstersønn etatsråd Fog som var til stede, sammen med tjeneren Peter. Louise Rasmussen: artikkel i Dagsposten 3.6.1922. Jørgensen, s. 477.

51 Melchior Augustinussen sier i sine annaler at Griffenfeld ble begravet i Domkirken. Jørgensen, s. 477. Louise Rasmussen op. cit.

52 Louise Rasmussen op. cit.

53 Jørgensen, s. 477. Louise Rasmussen op.cit.

stykkernes dundrende lyd lyder for klokkernes klang
 højt de minder med bulder og brag den glemsomme skipper
 ydmygt at hilse vort flag, som det er sømandens pligt,
 «hør», de råber, «hallo! det svulmende topsejl du stryge,
 Nordens konge har her havgudens vælde og ret!»⁵⁴

Trondheimerne på sin side har nok vist en viss interesse for Griffenfeld. Hans ankomst og død er av de begivenheter Meldalspresten Melchior Augustinussen nevner i sine nokså kortfattede annaler.⁵⁵ Da Peder Schumacher kom til Trondheim, var det fremdeles den gamle middelalderstrukturen som ga byen sitt utseende, men allerede året etter gikk hele bebyggelsen tapt i den store brannen som ga støtet til Cicignons nyregulering med de nye brede gatene. Reguleringen betydde også at sikten ut til Munkholmen ble åpnet, med den nye Munkegaten som pekte fra Domkirken rett ut til Munkholmen der fangen Peder Schumacher satt i sitt fangetårn.

Det må ha vært betydelig interesse for denne fangen. General Vibes uttalelser om at han måtte begrense adgangen til besøk både til Holmen da besøkstilgangen ble lettet etter 1695, og sette vakt foran huset der han losjerte etter at han kom inn til byen, tyder på at nysgjerrigheten var stor. I ettertid er det klart at det i byens befolkning har oppstått og har blitt bevart mange myter om denne mannen og hans opphold på Munkholmen. Ikke bare diktere, men også folk flest har latt seg inspirere til å fantasere om Griffenfeld og hans skjebne. Det er en av grunnene til at det er så vanskelig å skille realitetene i beretningen ut fra spekulasjonene.

54 Jørgensen, s. 457.

55 L. Daae, i Personalhistorisk tidsskrift 3. r. 3. bd. 1894.

Forfatter-presentasjoner

Ida Bull, født 1948, cand. philol. Bergen 1975, dr. philos. Trondheim 1998 med avhandlingen «De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet; slekt, hushold og forretning». Arkivar/førstearkivar ved Statsarkivet i Trondheim 1978–1998. Publisert seks bind kataloger over privatarkiv, dessuten katalog over magistratsarkivet i Trondheim. Utgitt biografien «Thomas Angell; kapitalisten som ble hjembyens velgjører» i 1992, på oppdrag av Thomas Angells stiftelser. Diverse artikler av lokalhistorisk, sosialhistorisk og kvinnehistorisk karakter. Professor ved Historisk institutt, NTNU siden 1998.

Knud J.V. Jespersen, født 1942, er professor i nyere dansk og europæisk historie ved Syddansk Universitet, Odense og tillige Kongelig Ordenshistoriograf. Har bl.a. skrevet Gyldendals Danmarkshistorie, bd. 3 om tiden 1648–1730 (1989) samt «Stat og nation» (Det europæiske hus, bd. 4, 1991) om den europæiske civilisations utvikling 1500–1900. Tilknyttet den forskergruppe, som i øjeblikket udarbejder et 6-binds værk om dansk udenrigspolitikks historie, hvor han dækker perioden 1648–1720.

Sebastian Olden-Jørgensen, født 1964, ph. d. 1997 på en afhandling om «Magtudøvelse og magtscenesættelse under den ældre danske enevælde 1660–1730». Han er tilknyttet Institut for Historie ved Københavns Universitet som ekstern lektor (historisk metode) og forskningsadjunkt. For tiden arbejder han på et projekt med titlen «Dansk statsvidenskab og politisk kultur 1500–1700». Han har udgivet en bog om en serie artikler om 1600-tallets politiske og kulturelle historie, deriblandt om hofkultur, politiske lejlighedsdigte og enevældens indførelse 1660.

Øystein Rian, født 1945, cand. philol. Oslo 1973, dr. philos. Oslo 1980 med avhandlingen «Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671–1821». Amanuensis/førstemanuensis/professor ved Telemark distriktshøgskole 1977–1993. Professor ved historisk institutt, Universitetet i Oslo fra 1993. Har bl.a. publisert «Den nye begynnelsen 1520–1660», bind 5 av Aschehougs Norgeshistorie (1995), «Den aristokratiske fyrstestaten 1536–1648», bind 2 av Danmark-Norges historie (1997) og «Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt» (1997).

Steinar Supphellen, født 1939, cand. philol. 1966, dr. philos. 1979 på avhandlinga «Statthaldarinstitutionen i Noreg 1722–1739». Tilsett ved Noregs Lærarhøgskule frå 1967, professor ved NTNU sidan 1993. Har gjeve ut m.a. «Politimesterembetet i Trondheim under eneveldet», «Den politiske bisp. Bartholomeus Deichman i norsk historie 1713–1730», og bd. 2 i Trondheims historie: «Innvandrerne by 1537–1800», redigert fleire bøker og skrive mange artiklar særleg om administrasjonshistoriske og byhistoriske tema. Han var norsk leiar av det nordiske prosjektet «Sentralmakt og lokalsamfunn – avgjersprosess på 1700-talet» og har teke del i fleire andre større prosjekt. Han er medlem av DKNVS sidan 1987.

Tor Weidling, født 1957, cand. philol. Oslo 1988, dr. art. Oslo 1997 med avhandlingen «Adelsøkonomi i Norge fra reformasjonstiden og fram mot 1660». Han har publisert diverse artikler av økonomisk/sosialhistorisk og slektshistorisk karakter. Arkivar/førstearkivar ved Riksarkivet fra 1996. For tiden arbeider han med et forskningsprosjekt under den dansk-norske arkivavtale av 21. mai 1991 med tittelen «Embedsetat for særnorske sentralinstitusjoner 1660–1814».

Program

DKNVS i samarbeid med Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab:
historiefagleg seminar i Katedralskolens festsal (Harsdorffbygninga)
Munkegt. 8, Trondheim:

Fredag 16. april 1999

- 13.00 Preses, professor Peder Borgen, DKNVS ynskjer velkommen.
Ambassadør Ib R. Andreasen, Kongelig Dansk Ambassade, i
Oslo opnar seminaret.
- 13.15 Professor Knud J. V. Jespersen, Odense Universitet:
«Opkomlingen Griffenfeld – ændringen i embedskorpset under
den unge enevælde».
- 14.30 Dr. Sebastian Olden-Jørgensen, Københavns Universitet:
«Griffenfeld – kongelovens pennefører og enevældens iscenesætter».
- Kaffipause.
- 16.15 Dr. Tor Weidling, Riksarkivet, Oslo: «Adel og enevælde i Norge i
Griffenfelds tid».
- 19.00 Middag på **Grenaderen** for gjester, føredragshaldarane og på-
melde.

Laurdag 17. april 1999

- 09.15 Professor Øystein Rian, Universitetet i Oslo: «Griffenfeld og hans
norske grevskap».
- 10.30 Professor Steinar Supphellen, NTNU: «Vegen til Munkholmen».
- 12.00 Lunsj.
- 13.15 Professor Ida Bull, NTNU: «Griffenfeld og Trondheim».

Deltagerliste

Foredragsholdere:

Professor Ida Bull, NTNU

Professor Knud J. V. Jespersen,
Odense Universitet

Dr. Sebastian Olden-Jørgensen,
Københavns Universitet

Professor Øystein Rian,
Universitetet i Oslo

Professor Steinar Supphellen,
NTNU

Dr. Tor Weidling,
Riksarkivet, Oslo

Gjester:

Dansk ambassadør
Ib R. Andreassen
Gjertrud Helle Andreassen

Fra arrangørene:

Preses Peder Borgen, DKNVS

Generalsekretær Harald Nissen,
DKNVS

Visepreses Karsten Jakobsen, DKNVS

Professor Jan Ragnar Hagland,
DKNVS

Prosjektleder Bjørn Sæther, DNKVS

Dansk konsul, kjøpmann Trond Lykke

Øvrige deltagere:

Alnæs, Egil

Arntzen, Jon Gunnar,
Norsk Biografisk Leksikon

Aspaas, Kristen
Trondhjems Historiske forening

Bjørkvik, Eilert,
Statsarkivet i Trondheim

Bratberg, Terje,
Fortidsminneforeningen

Brun-Hansen, Brit,
byguide

Carstens, Svein,
Statsarkivet i Trondheim

Christiansen, Per,
Adresseavisen

Hartman Harmens, Birgit

Haugen, Gunvor

Huseby, Magnar G.,
Munkholmens venner

Imsen, Steinar, NTNU

Jenssen, Hugo Lauritz

Jensås, Henry

Jespersen, Karen Marie

Johansen, Nils Voje

Nerland, Harald,
Trondhjems Historiske forening

Nissen, Grete

Nissen, Harald jr.

Oen, Arvid, lektor

Solberg, Erik

Tiller, Per Olav, NTNU

Tronvoll, Solveig

Trosterud, Brynhild,
Trondhjems Historiske forening

Valsø, Lindis,
Munkholmbåten

Venn, Atle Munkholmens venner

© DKNVS/TAPIR 1999

ISBN 82-519-1530-9

ISSN 0368-6310

Printed in Norway by Tapir, Trondheim

ISBN 82-519-1530-9

9 788251 915304

TAPIR FORLAG